

Herkenrode omgekeerd

Rapport betreffende het archeologisch onderzoek naar de resten
van de voormalige cisterciënzerinnenabdij

Maarten Smeets

In opdracht van Erfgoed Vlaanderen vzw, met wetenschappelijke ondersteuning
van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

Herkenrode omgekeerd

Rapport betreffende het archeologisch onderzoek naar de resten
van de voormalige cisterciënzerinnenabdij

Maarten Smeets

In opdracht van Erfgoed Vlaanderen vzw, met wetenschappelijke ondersteuning
van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

Herkenrode omgekeerd

Rapport betreffende het archeologisch onderzoek naar de resten van de voormalige cisterciënzerinnenabdij

Maarten Smeets

In opdracht van Erfgoed Vlaanderen vzw, met wetenschappelijke ondersteuning van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

Dit werk wordt opgedragen aan Tegnou, de door de geschiedenis vergeten eerste bewoner van Herkenrode, en aan broeder Hendrik, de onvoldoende geprezen *primiciator* van de Herkenrodeabdij. Aan abdisen Margareta van Stein (1303-1333) en Gertrudis de Lechy (1491-1519), eigenlijke opdrachtgevers voor de bouw van de gekende abdijkerken, en door de geschiedenis onrecht aangedaan.

Colofon
Dit rapport, in opdracht van Erfgoed Vlaanderen vzw, is het eerste resultaat van een bijna twee jaar durende opgraving (2004-2006) op de abdijsite Herkenrode. De samenstelling van dit rapport gebeurde in de zomer van 2006.

De auteur verleent de toestemming aan derden om materiaal uit dit rapport te gebruiken bij de ontsluiting van de abdijsite, mits een duidelijke bronvermelding. Copyright over de foto's dient aangevraagd bij de auteur of Erfgoed Vlaanderen vzw. Copyright over de plannen dient aangevraagd bij de auteur, en zonder goedkeuring van de auteur mogen geen wijzigingen aan de plannen worden doorgevoerd.

Inhoudstafel

Inhoudstafel	p. 3
1. Voorwoord	p. 5
2. Het historisch kader	p. 7
2.1 De orde van Cîteaux	p. 7
2.1.1 De aanloop	p. 7
2.1.2 Molesme	p. 7
2.1.3 'Het Nieuwe Klooster'	p. 8
2.1.4 Bernardus van Clairvaux (1120-1153)	p. 8
2.1.5 De kruistochten	p. 9
2.2 Het graafschap Loon	p. 10
2.2.1 Van de Karolingische graafschappen tot het graafschap Loon	p. 10
2.2.2 De Loonse graven	p. 10
2.2.3 Gerard I (1171-1194)	p. 11
2.3 The point of no return: van de graaf en de cisterciënzer	p. 12
2.3.1 De stichting	p. 12
2.3.2 De middeleeuwen: bloei en verval	p. 14
2.3.3 Renaissance onder de Lechy	p. 15
2.3.4 Woelige jaren	p. 17
2.3.5 Een tweede rijke bouwperiode	p. 17
2.3.6 De rijke 18 ^{de} eeuw	p. 19
2.3.7 Herkenrode na de abdij	p. 21
3. Het geofysisch vooronderzoek (2003)	p. 23
3.1 Inleiding	p. 23
3.2 De weerstandsmeting	p. 23
3.3 Magnetometrie	p. 25
3.4 Conclusie	p. 26
4. Het archeologisch onderzoek (2004-2006)	p. 28
4.1 Inleiding	p. 28
4.2 Chronologie	p. 32
4.2.1 De pre- of vroege abdifase	p. 32
4.2.2 De eerste abdifase	p. 33
4.2.3 De tweede abdifase	p. 35
4.2.4 Vervalfase	p. 36
4.3 Beschrijving van de structuren	p. 37
4.3.1 De pre- of vroege abdifase	p. 38
4.3.1.1 Grachtje	p. 38
4.3.1.2 Het rechthoekige gebouw	p. 39
4.3.2 De eerste abdifase	p. 45
4.3.2.1 De noordelijke vleugel	p. 45
4.3.2.2 De oostelijke vleugel	p. 52
4.3.2.3 De kerk(problematiek)	p. 58
4.3.2.4 Het "Wit Huys"	p. 61
4.3.3 De tweede abdifase	p. 63
4.3.3.1 Tweede abdifase A: de 16 ^{de} eeuw	p. 63
4.3.3.1.1 Het poortgebouw	p. 63
4.3.3.1.2 Het herenhuis en de zuidelijke binnengracht	p. 65

4.3.3.1.3	Het gastenverblijf	p. 70
4.3.3.1.4	Poort en scheidingsmuur	p. 73
4.3.3.1.5	De abdijkerk	p. 76
4.3.3.1.6	Het grafveld	p. 81
4.3.3.1.7	De zuidelijke pandgang	p. 82
4.3.3.1.8	De westelijke pandgang en de conversengang	p. 84
4.3.3.1.9	De noordelijke pandgang en de gebouwen van de noordelijke vleugel	p. 86
4.3.3.1.10	De oostelijke pandgang en de gebouwen van de oostelijke vleugel	p. 89
4.3.3.1.11	De kloostertuin	p. 91
4.3.3.1.12	Het tweede kloosterpand, de zusterverblijven en de noordelijke vleugel	p. 91
4.3.3.1.13	Bedenkingen over het grachtensysteem	p. 92
4.3.3.1.14	De brouwerij en andere structuren in de industriële zone	p. 93
4.3.3.1.15	De westelijke kloostermuur	p. 94
4.3.3.2	De tweede abdijfase B: 17 ^{de} eeuw	p. 96
4.3.3.2.1	De kerk: zuidelijke galerij, kruiskoor, sacramentskapel en binneninrichting	p. 96
4.3.3.2.2	Het hoevecomplex	p. 99
4.3.3.2.3	De westelijke vleugel van het abdissenkwartier	p. 100
4.3.3.3	De tweede abdijfase C: 18 ^{de} eeuw	p. 101
4.3.3.3.1	De portierswoning	p. 101
4.3.3.3.2	De 'doods kelder'	p. 101
4.3.3.3.3	De kerk	p. 102
4.3.4	Vervalfase	p. 105
5.	Algemeen besluit	p. 107
	Bibliografie	p. 109

1. Voorwoord

Niets werkt op het zelfvertrouwen van een volk noodlottiger in dan de teloorgang van zijn geschiedenis, van zijn historische naam, van zijn vlag, zijn samenhangendheidssymbool¹.

Toen de archeologische opgravingen op 3 juni 2004 begonnen, waren ter plaatse de verwachtingen hoog gespannen. Iedereen verwachtte de indrukwekkende abdijkerk aan te treffen en de graven van Loon die hier begraven lagen.

De opgravingen moesten stof leveren om in Herkenrode een verhaal te vertellen dat mensen van heinde en verre moest aantrekken. Er was een bussinessplan geschreven voor de ontsluiting van de abdijsite, en de verdwenen abdij was hierbij een belangrijk element.

In het opvolgingscomité dat de uitwerking van het bussinessplan begeleidde, zat ook Luc Van Impe namens het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Samen met Dominique Moens (directeur Erfgoed Vlaanderen) stelde hij mij op 1 april 2004 aan om het archeologisch onderzoek uit te voeren.

Ondertussen zijn de opgravingen achter de rug en is de site weer onder de grond verdwenen. De uitwerking van de opgravingen konden beginnen en van alle kanten werd aangedrongen op snelle resultaten.

Vol ongeduld werd gewacht op de resultaten.

Uiteraard is het onmogelijk om de resultaten van bijna twee jaar opgraven op enkele maanden tijd uit te werken. Verder onderzoek (ceramiek, munten, botmateriaal, consumptieresten, historische bronnen) moet nog gebeuren, en de lezer en gebruiker van dit werk moet er zich terdege van bewust zijn dat nieuwe elementen het verhaal nog kunnen wijzigen of verdere bevestiging geven.

Het dient daarom ook aanbevolen te worden dit werk niet als een eindpunt, maar als een beginpunt van nog meer te zien. Geleidelijk aan vallen ook de kleinere puzzelstukken zo op hun plaats, en het zijn juist die kleine details die grote verhalen vertellen.

Aangezien ik heel het onderzoek niet op mijn eentje kon uitvoeren, wens ik volgende mensen uitdrukkelijk en heel hartelijk te danken voor hun bijdrage:

- Mijn collega's van Erfgoed Vlaanderen, en in het bijzonder Dominique Moens voor de kans die ze mij bood dit onderzoek uit te voeren.
- Luc Van Impe, Jan Bastiaens, Anton Eryvynck, Koen De Groote, Marit Vandenbruane, Hans Roeder en Walter Bartels van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, voor hun wetenschappelijke begeleiding en steun op het terrein. Dank ook aan het VIOE voor de logistieke ondersteuning.
- Werner Wouters en Peter Vandenhove, beheersarcheologen afdeling Monumenten en Landschappen, voor hun morele en inhoudelijke steun.
- Etienne en Stefan van de firma Vanderspikken voor de precisie waarmee ze tijdens de graafwerken de archeologisch resten blootlegden.
- Dank aan de Damen Kanunnikessen van het Heilig Graf voor de toestemming om ook op hun eigendom verder te graven. Bijzondere dank ook voor het gebruik van de sacramentskapel in de loop van 2005.
- Marc Willems, vrijwilliger Erfgoed Vlaanderen, voor de zeer gewaardeerde hulp bij het digitaliseren van de opgravingsplannen, de discussies en

¹ LYN 1956 : 5.

uitwisseling van ideeën en publicaties, en de hulp bij het vervaardigen van het kaartmateriaal bij dit werk.

- Mijn collega's Hilde Verboven en Koen Verhoeven, werkend aan hetzelfde project, voor de uitwisseling van onderzoeksgegevens die voor iedereen een verrijking van het eigen onderzoek waren.
- De vele studenten die op Herkenrode hun stage kwamen doen, en alzo meehielpen aan het welslagen van de opgraving.
- Anja Neskens, Annick Aerts, Johan Coolen, Els Rondags, Tom Deville, Michel Volders en Koenraad Fitzsche, allen vrijwilligers van Erfgoed Vlaanderen, voor hun hulp gedurende vele maanden op de opgraving.
- Ronny Vanstraelen en Mireille Geusens, gedurende kortere tijd arbeider op de site.
- Bijzondere dank aan mijn kleine maar sterk gemotiveerde ploeg arbeiders: Marnix Reyskens (bulldozer en 'groot werk'-verzetser), Marc Coenen (kruiwagenchauffeur en tekenaar van de opgravingsplannen) en Reniu Wilczek (pietje precies in het vrijleggen van de skeletten). Zonder hun steun en inzet, was de opgraving nooit zo een succes geworden.

Hopelijk kan dit werk een aanzet zijn voor een nieuwe generatie historici en archeologen om de geschiedenis van Herkenrode, dankzij of ondanks de opgravingen, door een andere bril te bekijken.

Foto 1.1: De archeologische ploeg, eind oktober 2005 (Foto 05-KUHE-1818).

2. Het historisch kader van Herkenrode

2.1 De orde van Cîteaux²

2.1.1 De aanloop

In het midden van de 11de eeuw brak voor het Christendom een periode aan van expansie nadat een einde was gekomen aan de politieke en morele chaos van de Vroege Middeleeuwen. Grote hongersnoden, een collectieve (zenuw)inzinking rond het jaar 1000 en het geweld dat gepaard ging met politieke veranderingen, hadden voor een nieuwe sociale orde gezorgd. De macht van de kerk werd hierin veel reëler doordat het zich bij alle hervormingen had weten te verzekeren van de steun van zowel de lokale heersers als de bevolking.

Veel van de oude abdijen profiteerden van de algemene verkerkelijking van West-Europa. Ze werden centra waar de kennis van die tijd werd opgeslagen, en droegen bij tot het prestige van hun beschermheer. Veel van de nieuwe kloosterlingen kwamen ook uit de adellijke families, waar vooral de jongere zonen geen aanspraak konden maken op de functies die hun families toebehoorden. Via erfenis kwamen veel kloosters in het bezit van ruime eigendommen.

Het ontstaan van de Cisterciënzers in deze woelige periode moet enigszins geduid worden. Het was enerzijds een reactie op het pralerige karakter van de orde van Cluny en anderzijds de drang naar een kluizenaarsbestaan.

Al sinds de stichting van Cluny in 910 leefde men er in een sfeer van hervorming. De nadruk lag hierbij vooral op pracht en praal. De geschenken en giften stroomden toe en op het einde van de 11de eeuw had Cluny de grootste kerk van dat moment. Hiertegen kwam reactie van een aantal hervormers die als kluizenaar terug de juiste weg naar de oorsprong van het christendom wilden vinden. Beiden volgden ze de Regel van Benedictus, waarbij de kluizenaars vooral de nadruk legden op een ascetische levenswijze, terwijl men in Cluny vooral op gebed gericht was.

2.1.2 Molesme

Omstreeks 1075 ondernam Robertus van Molesme een poging tot monastieke hervorming. Afkerig ten opzichte van de levenswijze van de Cluniacenzers, werd hij aangetrokken tot het kluizenaarsleven. Hij was er evenwel van overtuigd dat het monastieke leven best in een gemeenschap kon gebeuren, zonder aan het ascetische te raken. Met enkele volgelingen trok Robertus de bossen in om een gemeenschap te stichten. Al gauw kreeg hij een aantal schenkingen en het aantal volgelingen nam toe. De oorspronkelijke stichters kwamen hierdoor echter steeds meer in de minderheid en waren niet meer in staat de levenswijze te bepalen. Uiteindelijk verloor Robertus de greep op zijn gemeenschap en omstreeks 1090 was ze nauwelijks te onderscheiden van andere rijke abdijen in de buurt.

Robertus probeerde nog om de orde te herstellen door zijn argumenten kracht bij te zetten door naar de Regel van Benedictus te verwijzen. Uiteindelijk mislukte de hervorming toch, maar ze was een goede leerschool geweest voor de toekomstige stichters van Cîteaux. Aan het mislukken van Molesme hield men vooral een

² LEKAI 1980.

permanente achterdocht ten aanzien van Cluny over en besefte men dat het aangaan van te nauwe banden met de feodale samenleving op termijn tot noodlottige gevolgen zou leiden.

2.1.3 'Het Nieuwe Klooster'

In 1090 vertrok Robertus samen met 21 monniken om op een andere plaats een 'Nieuw Klooster' te stichten. Bij hen waren onder andere Albericus en Stefanus Harding. Robertus vroeg aan de pauselijke gezant een officiële erkenning van zijn nieuw klooster. De stichtingsdatum van de orde is niet toevallig op 21 maart 1098, de feestdag van de Heilige Benedictus. Voor het klooster in Molesme was het echter gezichtsverlies en zij vroegen een oplossing van de paus. Op een synode in juni 1099 werd beslist dat de monniken van 'het Nieuwe Klooster'³ niet langer gebonden waren door hun gelofte aan Robertus. De monniken werd aangeraden om hun gelofte opnieuw te doen, maar dan aan Robertus' opvolger Albericus. Om de monastieke vrede te bewaren, 'kreeg' Robertus Molesme terug. Albericus (1099-1109) wilde van het klooster een Benedictijnerabdij maken waar de Regel van Benedictus strict werd toegepast. De nieuwe abt verkreeg pauselijke bescherming tegen pogingen van Molesme om de andere dissidente monniken die samen met Robertus waren vertrokken terug te halen.

Na de dood van Albericus op 26 januari 1109 werd Stefanus Harding (1109-1119) tot nieuwe abt verkozen. Toen Stefanus abt werd was de toestand van de gemeenschap niet rooskleurig. De gebouwen waren vervallen, het aantal monniken nam af en er was voedseltekort. Om hieraan het hoofd te bieden liet hij toe, in tegenstelling tot zijn twee voorgangers, om giften te ontvangen, zonder dat de geest van de religie eronder leed. Al gauw beschikte de abdij over een uitgestrekt grondgebied waarop lekenbroeders en betaalde krachten actief waren. Eveneens belangrijk was de toetreding van Bernardus van Fontaine als novice in 1113. De komst van Bernardus, samen met een groep getrouwen uit de Bourgondische adel, stelde Stefanus voor twee problemen. Hij moest voorkomen dat de inmenging van de adel niet te groot werd en anderzijds was er een steeds nijpender plaatsgebrek. Hoewel een uitbreiding helemaal niet overeen kwam met het oorspronkelijk plan van Robertus van Molesme, kon Stefanus niet anders dan een aantal dochterkloosters op te richten. Tussen 1113 en 1115 werd La Ferté, Pontigny, Clairvaux (waar Bernardus abt werd) en Morimond, de vier 'eerste dochters', gesticht.

Opdat de groeiende gemeenschap niet uiteen zou vallen, zag Stefanus de noodzaak een handvest op te stellen, het *Charta Caritatis*. Hierin waren naastenliefde en eensgezindheid de gemeenschappelijke basis voor alle stichtingen. Op het eerste Algemeen Kapittel van september 1119 werd de *Charta Caritatis* goedgekeurd. De paus bevestigde de geldigheid ervan in zijn bul *Ad hoc in apostolici*. Vanaf dit moment werd niet meer de naam 'het Nieuwe Klooster', maar de orde van Cîteaux of de cisterciënzers, gebruikt.

2.1.4 Bernardus van Clairvaux (1120-1153)

Toen Bernardus in Cîteaux aankwam, hing het lot van de nieuwe orde nog aan een zijden draadje. Al spoedig bleek in hem een geboren leider met een onbuigzame

³ *Novi monasterium*.

wilskracht te schuilen. Als goed opgeleide zoon van de Bourgondisch adel uit Fontaines, was hij ook welbespraakt.

Zijn geschriften raakten zeer snel verspreid over Frankrijk en even snel groeide zijn naam en faam. Al snel was hij voor zijn tijdgenoten de leider geworden waarnaar zij hunkerden.

In een tijd die gekenmerkt werd door politieke onrusten, wist hij zich als diplomaat tot het centrum van de Europese politiek op te werken. Zijn succes zat in zijn moreel overwicht, zijn onzelfzuchtige bedoelingen en zijn onweerstaanbare persoonlijkheid. Het feit dat Europa zich richtte naar de arme, bescheiden abt van Clairvaux, bewijst dat in die dagen morele maatstaven belangrijker waren dan bruto geweld.

Eén van de hoogtepunten in Bernardus' leven was de verkiezing van één van zijn leerlingen tot paus. In opdracht van paus Eugenius III (1145-1153) riep Bernardus met overweldigend succes op tot de tweede kruistocht van 1147.

Samen met het succes van Bernardus, groeide ook het aantal kloosters van de orde. Hierbij ging het niet altijd om nieuwe stichtingen, maar vaak vroegen kloosters van andere congregaties toelating om tot de orde toe te treden.

De invloed van vroegere vernieuwingsbewegingen reikte meestal niet verder dan de grenzen van het politieke territorium. Zij vonden geen algemene bijval, en vaak was er onvoldoende toezicht mogelijk. De beweging die Bernardus op gang bracht, had echter een Europees karakter. Al vrij vroeg zwermden cisterciënzers uit over de hele christelijke wereld. In 1151 telde de orde 333 stichtingen, en nog een goede eeuw later was dit cijfer uitgegroeid tot 647.

2.1.5 De kruistochten

Gedurende de 12de eeuw gingen de pausen zich steeds meer met tal van religieuze en politieke aangelegenheden bezighouden. Zij hadden hiervoor echter geen vaste staf, en de hulp van mensen als Bernardus was dan ook onontbeerlijk. Dat juist de cisterciënzers hiervoor zo aangewezen waren, kwam doordat zij een hechte organisatie achter zich hadden, overal en in grote getalen aanwezig waren en een aantal van de meest begaafde en energieke mensen van die tijd in hun rangen telden⁴. Al in 1124 nam de abt van Morimond deel aan een eerste kruistocht. Bernardus zelf was zeer betrokken bij het oproepen tot de tweede kruistocht. Toen in Duitsland een hetze ontketend werd tegen de joden, greep Bernardus krachtadig in.

De organisatie van de derde kruistocht was grotendeels het werk van de cisterciënzers. Gerardus, de cisterciënzer aartsbisschop van Ravenna werd tot pauselijk legaat benoemd en belast met het preken van en oproepen tot de kruistocht. Vele abten en monniken van de orde trokken mee met de legers. Het beoogde resultaat werd niet bekomen, en vele monniken overleefden de tocht niet. Voor Gerardus eindigde in 1194 de kruistocht voor de muren van Akko.

⁴ Niettemin lijken vele abten weinig gevoeld te hebben voor het zo wegglokken van de monniken uit hun kloosters.

2.2 Het graafschap Loon⁵

2.2.1 Van de Karolingische graafschappen tot het graafschap Loon

Het verdrag van Meerssen uit 870 deelde Haspengouw op in vier graafschappen. De Karolingische graafschappen en gouwen vielen op het einde van de 9de en in de 10de eeuw uiteen.

Er ontstaan nieuwe grenzen en het is duidelijk dat de nieuwe graafschappen niet gewoon ontstaan zijn uit versmelting van twee Karolingische graafschappen, maar uit de samenvoeging van brokstukken van verschillende gebieden. De grensaflijning wordt nu veel minder bepaald door het publieke of koninklijke gezag, maar wordt bepaald door meer persoonlijke redenen, waarbij lokale politieke belangen een veel grotere rol spelen. Het publieke gezag is verbrokken en de administraties, voor zover daar nog sprake van is, worden vastgelegd door de lokale machtsverhoudingen.

Er is geen enkel documentair bewijs dat het graafschap Loon voor 1031 bestaan zou hebben, hoewel er toch algemeen wordt aangenomen dat het graafschap vanaf het begin van de 11de eeuw reeds bestond.

2.2.2 De Loonse graven⁶

De eerste gekende graaf is Giselbert (1015-1044/46). Zijn opvolgers zijn Emmo (1044/46-1078/79) en Arnold I (1078/79-1125/35), die het territorium van het graafschap uitbreiden met een deel van Taxandrië.

De regeerperiode van Arnold I werd gekenmerkt door de investituurstrijd. Als vazal van de Luikse prins-bisschop, was hij medeondertekenaar van de Godsvrede uit 1082. Van zijn opvolger Arnold II (1125/35-1138/41) is weinig geweten.

Arnold II wordt opgevolgd door Lodewijk I (1138/41-1171). Lodewijks regering is rijk aan gebeurtenissen. Als graaf van Loon vaarde hij een echte Haspengouwse politiek. In het zuidoosten probeerde hij verloren gegane stukken van het oude graafschap Hocht te herkrijgen, in het westen trad hij op tegen de graven van Duras en in het zuidwesten mengde hij zich in de strijd tegen Hendrik de Blinde, graaf van Namen. Zijn

⁵ BAERTEN 1969 en LYNA 1956.

⁶ Lijst van de 15 gekende graven van Loon:

Giselbert I (1015-1044/46)

Emmo (1044/46-1078/79)

Arnold I (1078/79-1125/35)

Arnold II (1125/35-1138/41)

Lodewijk I (1138/41-1171)

Gerard I (1171-1194)

Lodewijk II (1194-1218)

Hendrik I (1218)

Arnold III (1218-1221)

Lodewijk III (1221-1223/27)

Arnold IV (1223/27-1276/78)

Jan (1276/78-1279)

Arnold V (1279-1323)

Lodewijk IV (1323-1336)

Diederik van Heinsberg (1336-1361)

In de doodstrijd van het graafschap Loon zijn Godfried van Dalenbroek (1361-1362) en Arnold van Rummen (1361-1366) nooit echt erkend als graaf.

actieve politiek heeft vruchten afgeworpen die deels door hemzelf, deels door zijn opvolger konden geplukt worden.

2.2.3 Gerard I (1171-1194)

De regering van Gerard begon vrij ongelukkig. In een conflict met de graaf van Duras, meende hij recht te hebben op een schadevergoeding, maar deze werd hem door keizer Frederik Barbarossa geweigerd. Gerard kwam ook in botsing met zijn leenheer, de prinsbisschop van Luik. Herhaaldelijk hadden de graven van Loon zich bediend van kerkelijke bezittingen binnen hun domein of aan de rand ervan. Gerard I was zo onvoorzichtig om nu ook een bisschoppelijk goed het voorwerp van gewelddaden te maken.

De Luikse prinsbisschop verzamelde de steun van de stad Sint-Truiden en het graafschap Duras en omsingelde verschillende van Gerards burchten. Zowel de burcht in de hoofdstad Loon, als de burchten van Kolmont, Brustum en Montenaken werden verwoest. Door tussenkomst van de graven van Namen en Henegouwen, werd een wapenstilstand bekomen. De prins-bisschop stelde geen zware eisen en nam genoegen met de belofte dat de graaf geen schadevergoedingen zou eisen. Gerard verplaatste noodgedwongen zijn grafelijke burcht naar Kuringen.

Nadat Gerard tijdelijk zijn macht aan zijn jongere broer Hugo had overgedragen, vertrok hij op reis naar het Heilige Land. Tijdens zijn afwezigheid laaiden de spanningen met het graafschap Duras weer hoog op. De strijd die hierop volgde, werd uiteindelijk in het voordeel van graaf Gerard I beslecht. Duras werd definitief ingelijfd binnen het graafschap Loon.

Als dank voor deze overwinning besluit Gerard I om op kruistocht te gaan naar het Heilige Land. In een strijd voor de muren van de stad Akko sneuvelt hij in 1194.

2.3 The point of no return: van de graaf en de cisterciënzer

2.3.1 De stichting

De exacte stichtingsdatum van Herkenrode wordt omsluit door de nevelen van de tijd. De oudste vermelding gaat terug naar 1209⁷, terwijl pas in 1213 de eerste tekst opduikt waarin gegevens staan over de omstandigheden van de stichting. Het ontbreken van veel bronnenmateriaal over de stichtingsperiode heeft ervoor gezorgd dat in de volgende eeuwen de eigenlijke stichting als een religieuze daad is voorgesteld, in een periode dat de abdissen er alle belang bij hadden om zich als abdi van de graven van Loon te profileren.

Volgens de legende stichtte graaf Gerard I van Loon de abdij in 1182. De graaf schonk toen een deel van zijn domein aan broeder Hendrik (uit Aulne) om er een klooster te stichten, na een ontmoeting met drie vrome vrouwen die in de bossen een kluizenaarsleven leidden. Historisch meer waarschijnlijk is dat graaf Gerard I, die na de verwoesting van zijn burcht in Borgloon (1179) naar het Prinsenhof in Kuringen verhuisde, een deel van zijn landgoed moest verkopen om zijn deelname aan de kruistocht te bekostigen. Of dit terrein reeds ontgonnen was, valt niet duidelijk uit de historische bronnen af te leiden. Toch mag misschien verwacht worden dat de graaf net iets meer verkocht dan een braak stuk terrein. Verder kreeg de graaf nog een lening, waarvoor hij een aantal tienden als onderpand gaf. In 1194 stierf Gerard I tijdens het beleg van Akko en werd zijn stoffelijk overschot volgens de legende naar de abdij overgebracht om er begraven te worden. Dit sterkt ook het vermoeden dat Herkenrode eerder moet geïnterpreteerd worden als 'architectuur voor cisterciënzers' in tegenstelling dan 'architectuur door cisterciënzers'. In het laatste geval kan ervan worden uitgegaan dat het concept van het klooster gebeurde in de filosofie van de orde⁸. In het eerste geval is de abdij meer te zien als een propagandamiddel⁹ voor de persoon die de abdij stichtte en er later (met zijn familie) begraven wilde worden¹⁰. Aangezien de graaf zijn schuld aan de abdij niet meer kon inlossen, werden de tiendenrechten eigendom van de abdij. Het verwerven van deze tiendenrechten, samen met nog latere rechten en schenkingen, vormt mee de basis van de rijkdom van Herkenrode.

In de oorkonde uit 1213 bevestigde graaf Lodewijk II van Loon (1195-1218) de overdracht van het landgoed. Zelf schonk hij uit liefdadigheid en voor zijn zielenheil de tienden van de gronden rond Herkenrode aan de jonge abdij en kwam de abdij

⁷ In een acte uit 1209 verkoopt het kapittel van Sint-Bartholomeus te Luik een bos dat ze bezit te Donderslo (Meeuwen). *Unde notum esse volumus tam futuris quam praesentibus, quod nos illam partem silvae in Donscelre, quae ad nos pertinebat, ecclesiae de Herkenrode rationabiliter et integre vendidimus, ...* Transcriptie van REUSENS 1879.

⁸ Hier dient opgemerkt dat vooral in vrouwenabdijen toch al regelmatig van het 'algemene cisterciënzermodel' werd afgeweken.

⁹ Ook de latere architectuur van de abdij is nog steeds in dat opzicht verwezenlijkt. Andere abdijen die gesticht zijn voor en door een lokale heerser en waar de abdijskerk als grafmonument diende, zijn onder andere de abdijen van Orval, Clairefontaine en Villers. Er dient opgemerkt te worden dat dit telkens om nieuwe 12de eeuwse stichtingen gaat. In het geval een oude abdij van (meestal) de benedictijnerorde (bv. Aulne) overgaat naar de cisterciënzerorde, is de band met de lokale heersers vaak veel minder sterk. In dat geval gaat het meer om 'architectuur door cisterciënzers'.

¹⁰ COOMANS 2004: 62-90.

eveneens in het bezit van de Tuiltermolen. In een acte uit 1220 wordt de overdracht nogmaals bevestigd door Arnold III (1218-1221), met de expliciete vermelding dat het om een verkoop ging.

Volgens een 18de eeuwse lijst¹¹ was de eerste abdis van Herkenrode Ingeltrude I (1182-1205). Het is in deze periode (1194-1200) dat de gemeenschap de toestemming kreeg om het cisterciënzerhabijt te dragen, hoewel het helemaal niet zeker is dat er toen al sprake was van een vrouwenklooster. Onder leiding van de tweede abdis Jutta I (1205-1237) werd Herkenrode in 1217 officieel opgenomen in de cisterciënzerorde. Deze incorporatie werd in 1218 bevestigd door paus Honorius III, die tevens de bezittingen van de abdij onder zijn bescherming nam, waardoor Herkenrode niet meer aan het wereldlijke gezag onderworpen was¹². De geestelijke leiding van Herkenrode werd toevertrouwd aan de abt van de abdij van Aulne (prov. Henegouwen).

¹¹ Lijst van de 34 abdissen van Herkenrode:

- Ingeltrude I (1182-1205)
- Jutta I (1205-1237)
- Ingeltrude II (1237-1257)
- Jutta II (1257-1272)
- Margareta (1273-voor 1281)
- Aleidis van Diest (1281-1302)
- Margareta van Stein (1303-1333)
- Agnes van Guigoven (1335-1337)
- Beatrix van Lobosch (1341-1354)
- Aleidis van Waanrode (1354-1365)
- Catharina van Kerkom (1365-1391)
- Catharina van Goetshoven (1395-1412)
- Aleydis van Rijkel (1414-1433)
- Elisabeth van Kerkom (1433-1442)
- Béatrix van Reckhoven (1442-1447)
- Catharina van Schoonbeek (1447-1456)
- Catharina Pipenpoy (1456-1491)
- Gertrudis de Lechy (1491-1519)
- Mechtildis de Lechy (1519-1548)
- Aleydis de Lechy (1548-1561)
- Catharina van Goer (1561-1579)
- Albertina van Schwartzenberg (1579)
- Catharina van Gavre (1579-1585)
- Anna van der Blocquerie (1585-1620)
- Margaretha de Berghes (1620-1637)
- Barbara van Hinnisdael (1637-1653)
- Anna Catharina de Lamboy (1653-1675)
- Claudia de Merode (1675-1702)
- Catharina de Mombeeck (1702-1725)
- Gertrudis de Mettecoven (1725-1728)
- Barbara de Rivière d'Arschot (1728-1744)
- Anne de Croy (1744-1772)
- Augustina van Hamme (1772-1790)
- Joséphine de Gondrecourt (1791-1796)

¹² Alle eigendommen van de cisterciënzerorde waren aan zowel het wereldlijk als het kerkelijk gezag onttrokken. Dit betekende onder andere dat de wereldlijke heren geen belastingen konden innen en niet aan rechtspraak mochten doen op deze domeinen. Ontrokken zijn aan het kerkelijk gezag betekende vooral dat de plaatselijke bisschop geen bevoegdheid had over de abdij en zich niet kon inmengen bij de verkiezing van een nieuwe abt of abdis.

2.3.2 De middeleeuwen: bloei en verval

De 13de eeuw wordt vooral gekenmerkt door een grote aangroei van het patrimonium van de abdij. Een heel aantal domeinen en landerijen werden door de graven van Loon ofwel geschonken (voornamelijk in de vroege 13de eeuw), ofwel verkocht (voornamelijk vanaf 1285, maar ook al eerder).

Op veel plaatsen verwierf Herkenrode ook het patroonaatsrecht op de kerk en de tienden. Ten gevolge van het niet terugbetalen van een open schuld, verkreeg de abdij de uitbating van de visvangst op een stuk van de Demer. Regelmatig waren er betwistingen over de bezittingen en privileges die de abdij verworven had. Om zich hiertegen te wapenen vroeg de abdij regelmatig bevestigingen aan allerlei autoriteiten.

Ook in het begin van de 14de eeuw ging de uitbreiding van het patrimonium onverminderd voort¹³. In een aantal gevallen treden enkele koordames op hetzij in persoonlijke naam, hetzij in naam van de abdij. Veel verkopen zijn nu niet meer gemaakt met de grote heren of de plaatselijke adel, maar met personen uit burgerlijke middens. Langzaam echter verliest de abdij aan financiële slagkracht en moeten enkele abdisen eigendommen terug verkopen.

Onder het abbatiaat van Margareta van Stein (1303-1333) gebeurde in Viversel (bij Bolderberg) een mirakel toen een priester een stervende de laatste sacramenten wilde toedienen. Toen enkele aanwezigen een hostie aanraakten, begon die te bloeden. De hostie werd naar een kapel overgebracht, en na overleg met de pastoor van Lummen, werd besloten de wonderhostie naar Herkenrode over te brengen. Bij de overbrenging ervan gebeurden talrijke wonderbare tekenen en bij aankomst in de abdij begonnen de klokken spontaan te luiden. Ondanks het feit dat cisterciënzers doorgaans geen pelgrims aantrekken, werd de hostie door talloze bedevaarders vereerd¹⁴.

De oudste gekende afbeelding van de abdijkerk (foto 2.1) stamt eveneens uit de 14de eeuw, meer bepaald op een geïllustreerde aflaatbrief uit 1363. Deze éénbeukige kerk, doorgaans toegeschreven aan abdis Beatrix van Lobosch (1341-1354), was opgetrokken uit ijzerzandsteen. De absis in mergel of kalksteen is vijfhoekig en er is een kleine dwarsbeuk of zijkapel te zien. Tegen de kerkmuur is een galerij afgebeeld, vermoedelijk een deel van het kloosterpand.

Toch mag er van uitgegaan worden dat er vóór deze periode al een kerk bestond in Herkenrode. Graaf Arnold V schenkt immers in 1321 een geldsom om vijf kapellen te bekostigen. Een eerste kapel was voorzien in de kerk van de Augustijnen te Hasselt, twee andere kapellen kwamen in de kerk van Kuringen, een vierde was voorzien in de kapel van Rast (tussen Kuringen en Herkenrode, nabij het Aldenhof) en een laatste kapel, ter ere van Sint-Jan kwam in de kerk van Herkenrode¹⁵.

¹³ Omsteeks 1350 vermelden de cartularia van de abdij geen aankopen meer voor een periode van ongeveer 20 jaar.

¹⁴ De massale toevloed van bedevaarders had ook een positieve financiële input voor de abdij. De architectuur van de abdij is hiernaar ook uitgewerkt. Zo kan het 'overdreven' monumentale poortgebouw uit 1531 als een architecturaal baken gezien worden voor de vele pelgrims. Om de stromen pelgrims in goede banen te leiden, is ook in de abdij zelf een specifieke circulatie uitgewerkt. In de 17de eeuw mondde dit uit in het monumentale altaar dat als schrijn diende voor het Heilig Sacrament van Mirakel.

¹⁵ DARIS 1874: 22-23.

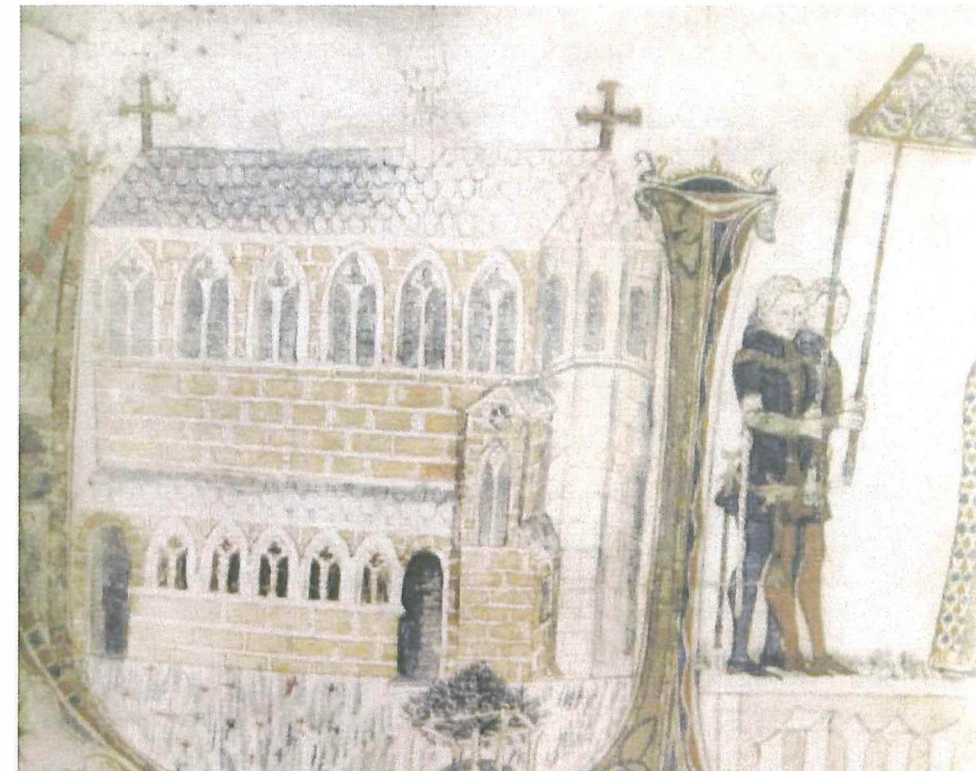

Foto 2.1 Detail van een aflaatbrief (1363) met de oudste afbeelding van de abdijkerk (Foto PCCE).

Onder het abbatiaat van Aleidis van Waanrode (1354-1365) stierf de laatste graaf van Loon, Diederik van Heinsberg (1336-1361). Net als al zijn voorgangers wilde hij in de abdijkerk begraven worden. Volgens de Hasseltse geschiedschrijver Mantelius werd dit geweigerd omdat men ervan overtuigd was dat de graaf nog geëxcommuniceerd was ten gevolge van een conflict met Rome. Deze beslissing was evenwel in 1346 opgeheven, maar niettemin werd de graaf niet in Herkenrode, maar in het Hasseltse Augustijnenklooster begraven. Deze begrafenis vormde het einde van het graafschap Loon, dat definitief opging in het prins-bisdom Luik (1366).

Op het einde van de 14de en aan het begin van de 15de eeuw viel de economische kracht van Herkenrode wat terug. Na enige jaren kwam langzaam een herstel. Veel van de koordames kochten in persoonlijke naam goederen en erfrenten aan om die dan naar het klooster door te sluisen.

2.3.3 Renaissance onder de Lechy

Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw zorgden aanhoudende conflicten tussen de Bourgondische hertogen en de Luikse prins-bisschoppen voor problemen. De abdij werd verplicht schattingen te betalen, terwijl ook veel landerijen en pachthoven werden vernield door rondtrekkende legers. De heropbouw van de abdij slopte zo veel geld op, dat weer een aantal domeinen en rechten verkocht moesten worden. In 1498 kreeg abdis Gertrudis de Lechy (1491-1519) van paus Alexander VI de toelating om voor 1500 rijngulden aan bezittingen te verkopen.

Na 1510 verbeterde de politieke en economische toestand. De oorlogsdreiging nam af en door een heropleving van de handel en de landbouw, zag de abdij haar inkomsten weer stijgen. Onder impuls van abdis Gertrudis de Lechy en prins-bisschop Everaard van der Marck (1505-1538) kwam er een verstrenging van de kloostertucht en werden de orderegels strikter nageleefd. Er werd begonnen met de bouw van een nieuw verblijfskwartier voor de koordames.

Herkenrode kende een nieuwe bloeiperiode onder de abbatiaten van Mechtildis de Lechy (1519-1548) en Aleidis de Lechy (1548-1561). Mechtildis de Lechy gaf in 1521 bouwmeester Conrad van Nurenbergh de opdracht om de nieuwe kerk af te werken. Onder haar abbatiaat werden prachtige glasramen in het hoogkoor aangebracht. Voorts bestelde ze op 15 mei 1532 een majolicategelvloer bij Peter-Frans van Venedig¹⁶. De vierkante centrale tegels, met onder andere historische personages, bijbeltaferelen en dieren, werden omringd door zeshoekige tegels die met planten- en bloemmotieven versierd waren. Op 20 juli 1532 gaf de abdis opdracht het gebeente van de stichters van Herkenrode, de graven van Loon, op te graven en in een monumentale sarcofaag aan de voet van het hoofdaltaar bij te zetten.

Foto 2.2 Zicht op het poortgebouw (1531) voor de restauratie (Foto 04-KUHE-0004).

De bouwactiviteit kende een hoogtepunt met de bouw in 1531 van het poortgebouw (foto 2.2), in 1542 de bouw van een nieuw refugiehuis in de Maastrichterstraat te

¹⁶ De naam van deze Antwerpse koopman duikt nog enkele malen op in aankopen. Hoewel vroeger gedacht werd dat hij de vervaardiger van de majolica-tegelvloer was, blijkt hij enkel als tussenpersoon te hebben opgetreden.

Hasselt, de aankoop van een refugiehuis in Sint-Truiden, de bouw van een nieuwe brouwerij tussen 1547 en 1550 en de bouw van het herenhuis in 1559.

2.3.4 Woelige jaren

De eerste jaren van het abbatiaat van Catharina van Goer (1561-1579) waren een voortzetting van de voorspoed van de voorbije halve eeuw. In 1566 brak in de Spaanse Nederlanden echter de Beeldenstorm uit, en een jaar later volgde een gelijkaardige opstand van protestanten in het prinsbisdom Luik. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) die vervolgens uitbrak liet zich ook voelen in Herkenrode. De abdij moest losgeld betalen om zich te behoeden van plunderingen en de vele troepenbewegingen hadden een negatieve invloed op de landbouw. De abdij zat in geldnood en moest weerom eigendommen verkopen.

Het abbatiaat van Anna van der Blockerijen (1585-1620) vormt de overgang tussen de crisisjaren in de 16de eeuw en de periode van herstel in de 17de eeuw. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht rust en de landbouw herleefde. Hierdoor stegen de inkomsten van het klooster ook opnieuw.

Na het beëindigen van het Twaalfjarig Bestand wist de abdij zich door een aantal beschermbrieven te onttrekken aan het geweld. Abdis Margareta van Bergen (1620-1637) kreeg wel af te rekenen met Franse soldaten die het platteland plunderden maar wist dankzij de tussenkomst van de Hasseltse stedelijke milities een plundering van de abdij te voorkomen. Ook de abdis Barbara van Hinesdael (1637-1653) en Anna Catharina de Lamboy (1653-1675) kregen met onlusten en plunderingen te maken.

2.3.5 Een tweede rijke bouwperiode

Na de Vrede van de Pyreneeën (1659) kon Anna Catharina de Lamboy beginnen aan de restauratie van haar abdij. Als geen ander heeft ze haar stempel gedrukt op het uitzicht van de abdij met de bouw van de tiendenschuur (1656), de bouw van de nieuwe infirmerie (1658, foto 2.3), de verbouwing van de oude infirmerie tot damesvertrekken, het bijbouwen van een sacristie aan de kerk (1661) en de bouw van het hoevecomplex met twee hoektorens (1669). Ze liet een nieuw hoofdaltaar (foto 2.4) maken dat de uitstraling van Herkenrode nog moest vergroten en bestelde een kunstig mausoleum voor zichzelf. Op vraag van deze abdis begon landmeter Pieter Meysman in 1669 aan het opmeten van alle eigendommen en tiendengronden van de abdij. Zijn werk resulteerde in 1685 in een vijfdelige atlas¹⁷. Een kaart in deze atlas toont ook de abdij zelf. Hierop zijn duidelijk de verschillende gebouwen waar te nemen, en kan het bovengronds verloop van het grachtenstelsel bestudeerd worden.

¹⁷ De eigendommen van Kasselaar, Bokrijk en Donderslag werden hierin niet opgenomen.

Foto 2.3 Zicht op de infirmerie (Foto 05-KUHE-0431).

Na deze periode van rust en herstel braken nieuwe onlusten uit en werd de abdij enkele keren door Franse soldaten geplunderd. Het abbaciaat van Claudia van Merode (1675-1702) is ook een woelige periode omwille van de secularisatiepogingen¹⁸ door de Luikse adel. Uiteraard was de cisterciënzerorde hiertegen gekant omdat ze met Herkenrode een hele rijke abdij zou verliezen.

¹⁸ Historisch was Herkenrode onttrokken aan de wereldlijke en kerkelijke machten. Door de abdij tot een kapittel voor kannunikessen om te vormen, wou de Luikse adel zich voorzien van een goede verblijfplaats van haar overbodige dochters, die terug (en met behoud van alle meegebrachte eigendommen) konden uittreden als zich een geschikte huwelijkskandidaat aandiende.

Foto 2.4 Het monumentale altaar, momenteel in de Virga Jesse basiliek te Hasselt (Foto 05-KUHE-0551).

2.3.6 De rijke 18de eeuw

De abdij treedt de 18de eeuw binnen onder abdis Catharina van Mombeek (1702-1725). De vele adellijke koordames leven er een leventje naar hun stand, gekoppeld aan een strikt spiritueel leven. Hierop zag tot het begin van de 18de eeuw de abdij van Aulne toe, maar deze taak wordt overgedragen aan de abdij van Val-Dieu.

Veel geld van de abdij ging uit naar het bestellen en aankopen van kunstschaten en het verfraaien van de gebouwen. Aanvankelijk waren dit maar kleine werken, maar in 1768 deed abdis Anne de Croy (1744-1772) een beroep op architect Laurent Benoit Dewez (1731-1812) om de hele abdij naar classistische normen te herbouwen. Een volledige nieuwbouw was gepland¹⁹, maar uiteindelijk zou enkel het nieuwe abdissenkwartier gerealiseerd worden omdat de visie van de volgende abdis, Augustine van Hamme (1772-1790), niet overeenkwam met die van haar voorgangster. Augustine van Hamme liet de Luikse architect Barthélemy Digneffe (1724-1784) nieuwe plannen voor een kloosterkerk tekenen, maar ook hier komt niets van in huis.

In 1786 probeert de Luikse adel opnieuw om Herkenrode te seculariseren. Bij de dood van Augustine van Hamme zorgt verdeeldheid onder de zusters ervoor dat er geen nieuwe abdis kon worden gekozen. De Luikse Revolutie (1790) brak onverwacht uit en na het beëindigen hiervan had de prins-bisschop andere prioriteiten.

¹⁹ Dewez deed een opmeting van de bestaande toestand van de gebouwen, om deze vervolgens gefaseerd af te breken en te vervangen door de nieuwbouw. Dit opmetingsplan is nu een goede bron om zowel het gebouwenareaal als de binnenindeling beter te kennen.

Toen abdis Josephine de Gondrecourt (1791-1796) uiteindelijk verkozen was, kreeg ze al gauw af te rekenen met Franse Revolutionairen die in 1792 een eerste keer de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik binnenvielen. Na enkele maanden werden deze vijandige troepen, die op nieuwjaarsdag 1793 een inventaris van de goederen waren komen maken, verdreven. De vrijheid was maar van korte duur, in de zomer van 1794 trokken de Fransen een tweede maal Herkenrode binnen. De zusters waren toen al gevlucht naar Ratingen (nabij Düsseldorf). Met een wet van 1 september 1796 werden alle kerkelijke instellingen afgeschaft en verwerd hun bezit tot 'nationaal domein'. Op 12 december van datzelfde jaar werden de zusters verplicht definitief hun eeuwenoude klooster te verlaten. Een kaart uit 1792 laat het bezit van de abdij, met aanduiding van de functie van de gebouwen, mooi zien (foto 2.5).

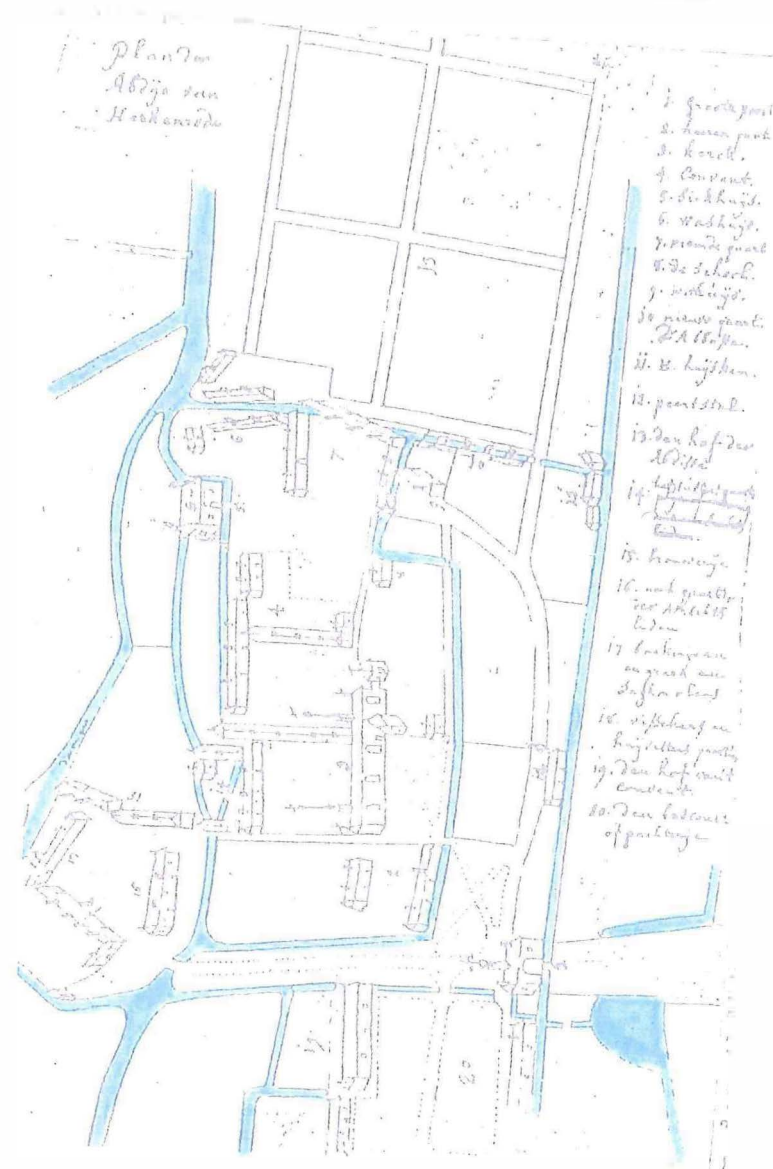

Foto 2.5 Schets uit 1792 met aanduiding van de verschillende gebouwen en het grachtenstelsel.

2.3.7 Herkenrode na de abdij

Na de Franse Revolutie werd het hele kloosterdomein verkocht (1797) aan de twee rijke industriëlen Guillaume Claes en Pierre Libotton. In de kerk werd een suikerraffinaderij ondergebracht, de tiendenschuur deed dienst als spinnerij en de molen bleef behouden. Het 18de-eeuwse abdissenkwartier werd omgebouwd tot kasteeltje en de Franse tuin veranderde in een Engelse landschapstuin.

Vrij snel volgde echter de aftakeling van het site. Zo werden de kunstschaten van de kerk en het klooster verspreid over de vele kerken in de omgeving. In 1826 brak vervolgens een verwoestende brand uit die veel kloostergebouwen in de as legde. Hierop volgde de grondige afbraak van de kerk en het kloosterpand in 1844. Een laag van teelaarde (circa 25 cm) en een puinlaag (circa 55 cm) dekten de archeologische sporen af.

In 1972 verkocht één van de testamentaire erfgenamen van de familie Claes, André Hermant, een deel van de abdij aan de Damen Kanunnikessen van het Heilig Graf uit Bilzen. Sindsdien wonen er op Herkenrode terug zusters (foto 2.6 en 2.7).

Het Vlaams Gewest kocht de overige gebouwen en een 110 ha groot domein aan op 12 mei 1998. Momenteel is men volop bezig met de restauratie van de gebouwen, en wordt een totaalconcept voor de hele site uitgewerkt. In deze plannen kaderen ook de archeologische opgravingen.

Foto 2.6 Bezoek van de zusters aan de opgraving van de absis van de abdijskerk in 1974 (Foto archief Moons).

Foto 2.7 Bezoek van de zusters aan de opgravingen (augustus 2005) (Foto 05-KUHE-1448).

3. Het geofysisch vooronderzoek (2003)

3.1 Inleiding

In mei 2003 werd in opdracht van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) een geofysisch onderzoek uitgevoerd door de Archaeological Prospection Services van de universiteit van Southampton. De volledige resultaten en een uiteenzetting over de werkmethode zijn neergeschreven in een rapport van Kurt Strutt: *Herkenrode Geophysical Survey Report*, SREP 4/2003. Hieronder worden een aantal van de resultaten hernoemen.

Het geofysisch onderzoek had tot doel om de ondergrondse archeologische resten te lokaliseren en in kaart te brengen. Een oppervlakte van ongeveer drie hectare werd onderzocht, met in het bijzonder aandacht voor de resten van de kerk, het kloosterpand, het gasterkwartier en het herenhuis. Als belangrijkste referentiemateriaal kon het opmetingsplan van architect Dewez (1768) gebruikt worden.

Er werd van twee verschillende prospectietechnieken gebruik gemaakt: de weerstandsmeting en de magnetometrie. De weerstandsmeting werd gekozen voor de lokalisatie van grote steen- en baksteenfunderingen. Via de magnetometrie hoopte men op een efficiënte manier ovens, haarden en putten waar te nemen, maar ook de muren die in ijzerzandsteen waren opgetrokken.

3.2 De weerstandsmeting

De resultaten van de weerstandsmeting zijn weergegeven in figuur 3.1. Hierop zijn heel duidelijk de zuidelijke kerkmuur en de dubbele muren van het kloosterpand, met aanliggende vertrekken, waar te nemen. Ook in de industriële zone zijn duidelijke constructies waar te nemen.

Figuur 3.2 toont de interpretatie die de uitvoerders van het geofysisch onderzoek maakten. De meerderheid van de sporen zijn gesitueerd rond het centrale kloosterpand (r1). In het midden van de kloostertuin menen zij enkel boomgaten of een waterput (r2) waar te nemen. De sporen r3 en r4 zijn de twee muren van de westelijke pandgang, spoor r5 vormt de noordelijke pandgang en spoor r6 maakt deel uit van de oostelijke pandgang. Ten noorden van het kloosterpand werd een duidelijke aftekening van een gebouw (r10) waargenomen. Deze constructie kreeg in het latere archeologisch onderzoek de nodige aandacht. Ook spoor r11 is toe te wijzen aan de gebouwen ten noorden van de pandgang.

Ten zuiden van het kloosterpand bevinden zich een aantal oost-west geörienteerde anomalieën (r7) die wijzen op de zuidelijke kerkmuur en r8 zou deel uitmaken van het zuidelijke transept van de kerk. De onderzoekers menen ook de absis van de kerk (r9) waar te nemen.

Het archeologisch onderzoek wees uit dat vooral de veronderstellingen over r8 en r9 niet blijken te kloppen. Het zuidelijke transept bevond zich meer oostelijk, en de kerkabsis sloot mooi aan bij de nog bestaande kapel.

Figuur 3.1: De resultaten van het weerstandsonderzoek (STRUTT 2003: fig 7).

Figuur 3.2: De geïnterpreteerde resultaten van het weerstandsonderzoek (STRUTT 2003: fig 8).

Spoor r13 is te interpreteren als de kloostermuur, terwijl sporen r16, r17 en r18 nu als grachten geregistreerd zijn. De sporen r14 en r15, in de industriële zone, zijn als gebouwmuren waar te nemen op het opmetingsplan van architect Dewez, maar aangezien geen archeologisch onderzoek op dit terrein werd uitgevoerd, kon dit niet gecontroleerd worden.

3.3 Magnetometrie

Ook met het magnetometrisch onderzoek werden een aantal duidelijke waarnemingen gedaan. De resultaten zijn te zien op figuur 3.3. Op deze figuur zijn het kloosterpand en aanliggende kamers goed waar te nemen. Maar vooral in de industriële zone zijn de waarnemingen zeer helder.

Figuur 3.3: De resultaten van het magnetisch onderzoek (STRUTT 2003: fig. 5).

De interpretatie van de uitvoerders van het onderzoek is weergegeven in figuur 3.4. Het beeld dat met de weerstandsmeting bekomen was, komt hiermee goed overeen. De anomalieën tonen de resten van de noordelijke vleugel (m4 en m5), met de aftekening van het massieve gebouw m3. Aan de oostelijke pandgang (m6) zijn muuraftekeningen van een aantal kamers (m7, m8, m9 en m10) aangetroffen. Volgens het grondplan van architect Dewez gaat het hier om muren van onder andere de kapittelzaal en de sacristie.

Ook bij deze waarnemingen kwamen de sporen van de zuidelijke muur (m14) van de abdijkerk en de aanliggende galerij (m15) te voorschijn.

Vermoedelijk zijn de gebouwen in de industriële zone voornamelijk opgetrokken in ijzerzandsteen. Dit kan een verklaring geven waarom het signaal hier zo duidelijk wordt opgevangen. Onder andere de twee muren van de brouwerij (m16 en m17) en resten

van de bakkerij (m18 en m20) zijn te zien. De anomalie m19 lijkt het traject van een oude gracht te tonen.

Ondanks andere suggesties van de uitvoerders van het geofysisch onderzoek, blijken de sporen m1, m2, m11, m12 en m13 resten te zijn van het grachtenstelsel op de site.

Figuur 3.4: De geïnterpreteerde resultaten van het magnetisch onderzoek (STRUTT 2003: fig. 6).

3.4 Conclusie

Figuur 3.5 toont een gecombineerd beeld van de weerstandsmeting en de magnetometrie. Vooral het kloosterpand en een aantal aanliggende kamers zijn hierop duidelijk zichtbaar. In de noordwestelijke hoek van het kloosterpand domineert een zwaar massief het geheel. De duidelijke aftekening wijst op een constructie van enige omvang.

Ook de muurresten in de industriële zone komen duidelijk naar voren. Ondanks het feit dat hier geen archeologisch onderzoek werd uitgevoerd, kan aangenomen worden dat het hier voornamelijk om gebouwen in ijzerzandsteen gaat.

Hoewel een goed beeld bekomen werd, zijn vooral in de zuidelijke zone van het terrein de waarnemingen veel minder duidelijk. Uit het archeologisch onderzoek is later gebleken dat dit zowel te maken had met het constructiemateriaal (voornamelijk baksteen) als de slechte bewaringstoestand van de funderingen. De kerk zat dan weer grotendeels 'verstopt' onder de 19de eeuwse kasseiweg.

Figuur 3.5: De gecombineerde resultaten van het weerstands- en magnetisch onderzoek (STRUTT 2003: fig. 11).

4. Het archeologisch onderzoek (2004-2006)

4.1 Inleiding

Alvorens de resultaten van de opgraving te bespreken, wordt eerst nog kort ingegaan op de werkmethode. Er werd namelijk gekozen om niet vlakdekkend te werken, maar om zoveel mogelijk informatie te verzamelen door een aantal sleuven, startende van het geofysisch vooronderzoek, gericht uit te leggen.

De sleuven werden onder ongeveer een hoek van 45° op de muren gelegd, om zo zoveel als mogelijk ook de dwarsmuren te vinden.

Op twee plaatsen, namelijk de kerk en het herenhuis, werd besloten om het volledige gebouw vrij te leggen. Deze vlakdekkende opgravingen maakte het mogelijk om veel beter de ruimtelijke indeling en aansluiting van de verschillende muren waar te nemen. Ook aan de aansluiting van het kloosterpand op de kerk werd een extra zone uitgegraven, om juist de onderlinge relatie van de beide gebouwen beter te kunnen onderzoeken.

Het merendeel van de opgravingen werd uitgevoerd door een kleine ploeg van drie arbeiders en één archeoloog (Foto 4.1). In de zomermaanden was er versterking van vrijwilligers en studenten archeologie.

Foto 4.1: Het archeologische opgravingsteam. V.l.n.r. Maarten Smeets (archeoloog), Marnix Reyskens, Reniu Wilczek en Marc Coenen (Foto 04-KUHE-1085).

In totaal werden er 17 sleuven machinaal uitgegraven. Nooit lagen alle sleuven tegelijk open, en een aantal sleuven werden in de loop van het onderzoek deels terug toegedekt (onder andere voor de plaatsing van het werfcentrum en de bijhorende parking).

Op figuur 4.1 zijn de meeste sleuven aangeduid. Sleuven 1 en 2 werden op 3 mei 2004 opengelegd. De eerste sleuf bevatte de resten van de kloostermuur tussen de

paardenstallen en de kerk. In de tweede sleuf werd een deel van het grafveld blootgelegd. In beide sleuven werd de zuidelijke binnengracht onderzocht.

Rond 15 juli werden sleuven 3, 4, 5, 6 en 7 uitgegraven. In sleuven 3 en 4 werden de resten van het herenhuis aangetroffen. In het noorden van sleuf 4 werd ook een deel van het gastenverblijf vrijgelegd. Het verdere verloop van de zuidelijke binnengracht (ook in sleuven 3 en 4) kon verder vervolledigd worden in sleuf 5. Sleuf 6 (niet op de figuur) was een kleine sleuf om de verdwenen noordwestelijke hoektoren van het hoevecomplex te bestuderen. Sleuf 7 was een kleine sleuf waarin de resten van een poort in de kloostermuur werden blootgelegd. Het belang van deze zone was ons op 17 juni, bij een funderingsonderzoek, opgevallen. Op 9 september werd sleuf 8 opengegraven, en nog diezelfde dag weer gedicht. Hier werd een profiel bekomen van de zone tussen de zuidelijke kloostermuur en de zuidelijke binnengracht. Op de figuur is deze sleuf niet aangeduid.

Begin oktober 2004 werd beslist om het volledige herenhuis bloot te leggen. Hiervoor werd sleuf 9 uitgegraven. In het najaar van 2004 kon zo een grondiger onderzoek in dit gebouw gebeuren. In de loop van dezelfde maand werd ook de abdijkerk, sleuf 10, volledig opengraven (tot aan de eigendomsgrens met de zusters van het Heilig Graf).

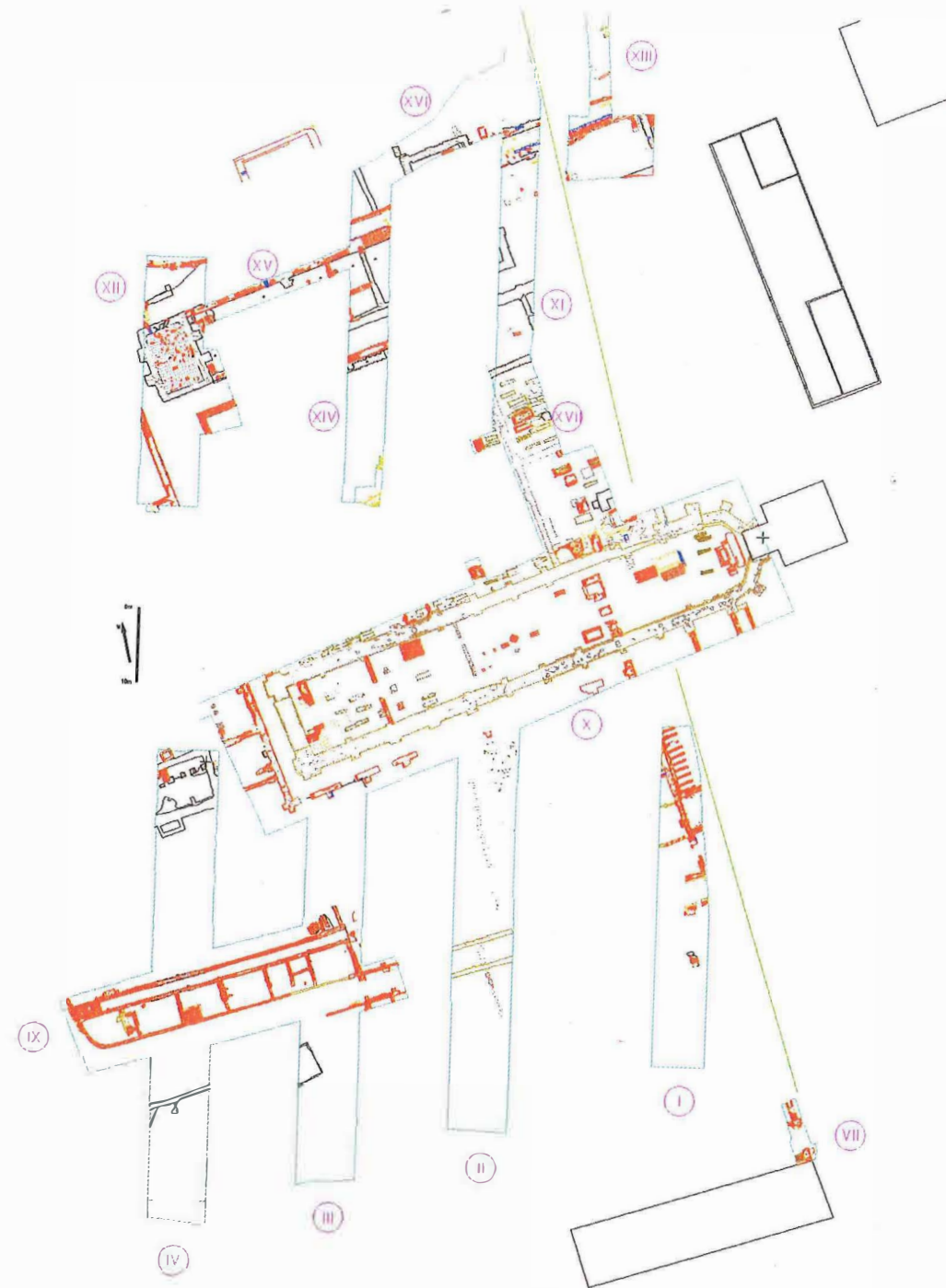
Eind november werd er gedurende twee regenachtige weken hard gewerkt in de kelder van het poortgebouw en de portierswoning aan het optekenen van de vloeren.

Tussen januari en maart 2005 kon er op het terrein weinig gebeuren. Deze tijd werd vooral gebruikt om het reeds opgegraven materiaal te wassen en te nummeren. Op 16 maart 2005 verdween de scheidingshaag met de zusters van het Heilig Graf (Foto 4.2) en werd het hoogkoor van de abdijkerk blootgelegd (eveneens sleuf 10).

Begin mei werd begonnen met het vrijleggen van sleuven 11, 12 en 13. Sleuf 11 bevatte de oostelijke vleugel van het kloosterpand, terwijl in sleuf 12 een ijzerzandstenen gebouw aan het licht kwam. Dankzij de goedkeuring van de zusters van het Heilig Graf kon op hun eigendom sleuf 13 worden uitgegraven. Gehoopt werd hier consumptiemateriaal aan te treffen, maar bij het onderzoek werd dit niet aangetroffen.

Foto 4.2: Het verwijderen van de scheidingshaag met de zusters van het Heilig Graf (Foto 05-KUHE-0367).

Figuur 4.1: Algemeen opgravingsplan met aanduiding van de verschillende sleuven.

Half september werd begonnen met het onderzoek in sleuven 14, 15, 16 en 17. Sleuf 14, gelegen tussen 11 en 12, leverde gegevens op over het kloosterpand. Tussen sleuven 12 en 14 werd een verbindingssleuf (sleuf 15) gegraven, waardoor een beeld kon bekomen worden van de binnenindeling van de noordelijke vleugel van het kloosterpand. In sleuf 16, verbinding tussen sleuven 11 en 14, werden de resten van de refter en een grote ceramiekcontext vrijgelegd. Sleuf 17 was gelegen tussen

sleuven 10 en 11, en moest een beter beeld geven van de verbinding tussen kerk en kloosterpand.

Begin november verdween de abdijkerk weer onder de grond. Op 22 en 23 oktober 2005 waren meer dan 1000 mensen een kijkje komen nemen op een opendeurweekend.

De volledige site verdween definitief terug onder de grond in de loop van februari 2006. In mei werden nog enkele archeologische vaststellingen gedaan bij het uitdiepen en verbreden van de Tuilterdemer en het graven van een verbinding tussen de Demer en de Tuilterdemer.

In het voorjaar van 2006 werden bij de binnenafwerking van het poortgebouw nog de resten van een beerput onderzocht en eind augustus werden bij de ruwbouwwerken aan het noordelijke deel van de westelijke vleugel van het hoevegebouw enkele muren ingetekend.

4.2 Chronologie

Uit het archeologisch onderzoek is gebleken dat er in Herkenrode vier grote fasen te onderscheiden zijn. Momenteel is het nog te vroeg op al deze fasen exacte data te plakken. Volgende fasering werd opgesteld:

- pre- of vroege abdijfase: 12de of eerste helft 13de eeuw
- eerste abdijfase: de middeleeuwen
- tweede abdijfase: 16de tot 18de eeuw
 - o tweede abdijfase A: 16de eeuw
 - o tweede abdijfase B: 17de eeuw
 - o tweede abdijfase C: 18de eeuw
- vervalphase: vanaf de Franse Revolutie

Alvorens met een grondige beschrijving van de vondsten uit de verschillende fasen te beginnen, starten we met enkele bedenkingen rond de datering(sproblemen) van iedere fase. Ook wordt een verwijzing gemaakt naar eventuele eigentijdse bronnen uit deze periodes, zonder al te veel een verdere interpretatie te geven.

Zoals verderop nog zal blijken zijn er nog de nodige vraagtekens en is verder onderzoek noodzakelijk. Zolang dit niet gebeurd is, moet de volgende tekst (zeker voor de eerste twee fasen) met het nodige voorbehoud en voorzichtigheid gebruikt worden.

4.2.1 De pre- of vroege abdijfase

Voor de pre- of vroege abdijfase moet vooreerst de determinatie en datering van een munt, aangetroffen onder een vloer in grote natuurstenen blokken, nog gebeuren²⁰. De datering van deze munt in de 12de dan wel de 13de eeuw maakt voor de vroege geschiedenis van Herkenrode een wezenlijk verschil uit en kan zowel wijzen op bewoning vóór de abdij dan wel op een beperkte kern bij de stichting. In alle geval zullen de vondsten uit deze pre- of vroege abdijfase een nieuw licht werpen op het ontstaan van de abdij.

Een belangrijke vondst uit deze periode is een rechthoekig gebouw (10 x 7 m), opgetrokken in ijzerzandsteen, en aan twee zijden voorzien van telkens twee steunberen, wat wijst op het losstaand karakter van dit gebouw.

Een scharniermoment is 1182, het jaar waarin volgens de overlevering de graaf van Loon zijn schenking/verkoop deed. Helaas is de schenkingsakte zelf niet bewaard gebleven. Bussels meldt echter dat een deel van het allodium (eigengoed) dat de graaf schonk/verkoocht als leen al was afgestaan aan een genaamde Tegnou²¹. In dit geval kan het ijzerzandstenen gebouw hiervan een oude kern zijn.

De stichting van Herkenrode zou echter niet door vrouwen, maar door mannen gebeuren. Het was broeder Hendrik van Aulne²² die betrokken was bij de schenking en de stichting van de abdij²³. In de vroege oorkondes is nergens sprake van monialen, enkel van de opname in de orde van Cîteaux in 1217 en de bevestiging hiervan door

²⁰ Deze munt bevindt zich momenteel in de ateliers van het VIOE. Een grondige reiniging moet uitmaken of de munt überhaupt nog 'leesbaar' is.

²¹ BUSSELS 1946: 20-26.

²² In actes uit 1220 en 1222 wordt hij uitdrukkelijk als "*primiciator*", zijnde stichter, vernoemd (BUSSELS 1946: 20-26).

²³ Een oorkonde uit 1220 is een bevestiging door graaf Arnold III van de overdracht door graaf Gerard I aan broeder Hendrik (*frater Henricus*) (REUSENS 1879: 230). Ook in een oorkonde uit 1222 wordt door graaf Lodewijk III de overdracht bevestigd (REUSENS 1879: 233).

paus Honorius III in 1218²⁴. Een oorkonde uit 1219, waarin het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht de verkoop van een aantal goederen op Donderslo (Wijshagen) bevestigt, wordt namens "*De ecclesia de Herkenrode*" ondertekent door "*Willelmus, monachus; frater Henricus; frater Balduwinus; frater Henricus; item frater Balduwinus; frater Arnoldus*." Er is hier duidelijk sprake van monniken (*monachus*) en broeders (*frater*), waaronder ook twee broeders Henrik. Mogelijk is één van beiden de stichter van Herkenrode²⁵.

En hoewel de 18de eeuwse lijst van abdissen de abdissen Ingeltrude I (1182-1205), Jutta I (1205-1237) en Ingeltrude II (1237-1257) vermeldde, is het pas abdis Jutta II (1257-1272) die als eerste abdis in oorkondes voorkomt. Bij de historische correctheid van deze lijst kan men met recht en reden vraagtekens plaatsen.

Indien het rechthoekig gebouw uit de vroege 13de eeuw stamt, is dit samen met een klein grachtje, een getuige uit de tijd dat Herkenrode nog door mannen bewoond werd. Een gelijkaardig scenario is trouwens ook in het nabije Hocht te vinden. De cisterciënzerabdij die daar omstreeks 1185 door Diederik van Lanaken, heer van Pietersem, werd gesticht, raakte in verval en de mannengemeenschap verliet de abdij in 1217 om het jaar daarop te worden vervangen door een vrouwengemeenschap van dezelfde orde²⁶.

Tot wanneer er zich mannen in Herkenrode bevonden, is nog niet duidelijk. Verschillende auteurs²⁷ geven 1217 op als officiële opname als eerste vrouwenabdij, hoewel de oorkonde uit 1219 dit niet lijkt te bevestigen. Verder historisch onderzoek kan dit misschien uitwijzen.

4.2.2 De eerste abdijfase

Ook voor de eerste abdijfase zijn de bronnen beperkt. Mon Impe hoopte in 1979 dat archeologisch onderzoek meer duidelijkheid zou brengen over de periode 1182-1500²⁸. Het onderzoek van Hilde Verboven geeft op basis van de oorkonden een overzicht van het ontstaan van de eigendommen en het landgebruik van de abdij. Bouwcontracten, plannen of inventarislijsten uit deze periode zijn niet bewaard. Een unieke iconografische bron is de tekening op de geïllustreerde aflatbrief uit 1363²⁹.

Uit deze periode, die samenvalt met de late middeleeuwen, zijn meer resten teruggevonden. Zo kan er sprake zijn van een noordelijke en oostelijke vleugel, langsheen de latere pandgang (tweede abdijfase).

In het westen van de noordelijke vleugel wordt het oudere gebouw aan het nieuwe klooster gesloten. Twee munten³⁰ uit het hertogdom Brabant van Johanna en Wenceslas (1355-1383) bevestigen deze datering. Beide munten bevonden zich tussen de stenen van het ijzerzandstenen gebouw. De rest van de noordelijke vleugel is slechts beperkt onderzocht. Op het kruispunt van de noordelijke en oostelijke vleugel werden resten van de refter blootgelegd. In een context die duidelijk in verband stond met de refter werd heel veel drink- en eetgerei opgegraven. Ook een gracht langsheen de noordelijke vleugel bevatte veel 13de-15de eeuwse ceramiek.

²⁴ VAN DER EYCKEN 2002: 24.

²⁵ REUSENS 1879: 225-226.

²⁶ VAN DER EYCKEN 2002: 21.

²⁷ IMPE 1979: 158, VAN DER EYCKEN 2002: 24.

²⁸ IMPE 1979: 227.

²⁹ Voor een beschrijving, zie de historisch inleiding.

³⁰ Een verdere bestudering dient te gebeuren na reiniging in het atelier van het VIOE.

In de oostelijke vleugel werden sporen van de kapittelzaal, samen met een aantal begravingen, vrijgelegd. De grafstenen die hierop lagen, werden volgens een contract uit 1520 verwijderd en vervangen door een nieuwe vloer³¹.

Van een westelijke en zuidelijke vleugel is geen of nauwelijks sprake. In de zuidelijke vleugel kan eventueel de kerk gesitueerd worden. Toch is het geen uitzondering dat het volledig gesloten kloosterpand niet werd gerealiseerd. Ook in La Paix Dieux te Amay kan geen volledig "standaard" grondplan voor een cisterciënzerabdij worden gereconstrueerd³².

De ligging van de kerk, gekend via de aflaatbrief, is problematischer. Gedurende het onderzoek zijn verschillende pistes bewandeld: een ligging op een volledig andere lokatie dan de 16de eeuwse kerk, de zone tussen de kapittelzaal en de 16de eeuwse kerk, en een vaag afgelijnde zone binnen de 16de eeuwse kerk. Voor de eerste hypothese zijn geen tastbare bewijzen gevonden. Bij de tweede hypothese is er een probleem met de oriëntatie, die noord-zuid zou zijn geweest. De derde hypothese is de meest waarschijnlijke, maar houdt problemen in betreffende de tekening op de aflaatbrief. Beide laatste hypothesen kunnen verklaard worden vanuit het contract van 7 maart 1521, waarin afspraken gemaakt worden over het "*maken [sal] ende continueren [sal] die alde kercke staende tusschen die groote nieu kercke ende dat nieu capittelhuys*". In elk geval zal op deze problematiek verder grondiger worden ingegaan.

Elders te Herkenrode zijn ook nog sporen uit deze periode terug te vinden. Onder andere de onderbouw van de pas gerestaureerde abdijsmolen hoort thuis in de eerste abdijfase. Bij de inplanting van een grote brandstoftank en de bouw van een nieuwe refter werden in 1982 bij de Kanunnikessen van het Heilig Graf de resten van een rechthoekig gebouw (10 x 3,70 m) blootgelegd³³. Hoewel de resten van dit zogenaamde "*Wit Huys*" niet binnen ons onderzoek vallen, geeft de lokatie wel een indicatie van de uitgestrektheid van de site in de 13de-14de eeuw.

De muurresten die aan deze periode worden toegeschreven zijn allemaal opgetrokken in ijzeroer of ijzerzandsteen. De bakstenen muren kunnen, op een uitzonderlijke grafkelder na, allemaal in de tweede abdijfase worden gedateerd.

Een toewijzing aan deze periode kan gebeuren op basis van eigen bevindingen bij (muur)archeologisch onderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwenkerken te Tiel-Winge en Aarschot, waar duidelijk waar te nemen was dat het gebruik van ijzerzandsteen naar het einde van de middeleeuwen terugliep ten gevolge van een gebrek aan degelijke lagen om nog te ontginnen³⁴. In de *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten* wordt 1/4 van de bouwwerken in ijzerzandsteen toegewezen aan de romaanse bouwstijl, en 2/3 aan de gotische³⁵. Enkel in de 16de eeuwse abdijskerk werd op een aantal plaatsen in de funderingen herbruikte ijzerzandsteen teruggevonden.

Het einde van de eerste abdijfase valt te situeren op het einde van de 15de eeuw en in de eerste jaren van de 16de eeuw. In de *Kroniek van Hasselt* beschrijft Mantelius verschillende vijandige doortochten tussen 1490 en 1509.

³¹ "...sal hij alle die zeckstenen int capittelhuys verlegghen, ende tgans capittelhuys payveiden met neemsche pavement." (IMPE 1979: 176-177.)

³² BOULEZ, LEMEUNIER & MONTULET-HENNEAU 2004: 11.

³³ DE DIJN 1986: 24, 28-29.

³⁴ WOUTERS & SMEETS 2003a: 80. WOUTERS & SMEETS 2003b: 81.

³⁵ DRESEN, DUSAR & DOPERÉ 2003: 99.

Naderhand verbetert de situatie zienderogen, en in een contractenbundel (bewaard in het archief van de abdij van Averbode) zijn verschillende bouwactiviteiten terug te vinden voor de periode 1512-1550³⁶, maar daarmee is ook de tweede abdijfase aangebroken.

4.2.3 De tweede abdijfase

Begin- en einddata voor deze fase zijn veel duidelijker. Na 1509 gaat het economisch terug beter en dit vertaalt zich in een grote bouwactiviteit, die te volgen is dankzij de contractenbundel uit de periode 1512-1550 die bewaard is gebleven. De einddatum van deze fase valt samen met de opheffing van het klooster en de verdrijving van de zusters op 12 december 1796.

Qua uitzicht en qua grootte van de abdij is er een duidelijk verschil met de voorgaande periode. Hoewel er gekozen werd voor één grote (hoofd)periode van bijna 300 jaar, kan een verder onderverdeling gemaakt worden. Deze verdere onderverdeling in drie subfasen bestaat telkens uit een bloeiperiode, met veel bouwactiviteit (of bouwplannen), gevolgd door een periode van relatief verval waarvan de abdij zich telkens herstelde. Enkel de Franse Revolutie kwam het klooster niet meer te boven.

De tweede abdijfase A valt samen met de 16de eeuw. Dit kan gerust de renaissance van Herkenrode onder de abdissen De Lechy worden genoemd. Verschillende gebouwen uit deze periode zijn nog steeds in Herkenrode te bewonderen: de zwaar vervallen zusterverblijven uit 1512, de oude infirmerie³⁷ en het poortgebouw³⁸. Daarnaast zijn er nog bouwcontracten gekend van onder andere de kapittelzaal en de herstelling van de oude kerk, gelegen tussen de nieuwe kapittelzaal en de nieuwe kerk (1521). Beide gebouwen, samen met de resten van het kloosterpand en bijhorende gebouwen, werden tijdens de opgravingen blootgelegd. Ook de funderingen van het door Mantelius in 1559 vermelde "*Patershuijs*" werden volledig onderzocht. De grachtmuur van een bijna 4m brede gracht rondom het centrale kloostergedeelte was in verband gemetst met de zuidelijke buitenmuur van het herenhuis, en kan dus ook in de tweede helft van de 16de eeuw geplaatst worden. Ceramiek uit deze gracht is te dateren vanaf de 16de tot de 18de eeuw.

In zijn publicatie over de gebouwen van Herkenrode geeft Impe een overzicht van de bouwcontracten uit de periode 1512-1550. Hierdoor kan een goed beeld bekomen worden van de rijkdom en de groei van het klooster³⁹.

Het einde van de bloei kwam omstreeks 1566 met de Beeldenstorm. De abdij moest losgeld betalen om zich van plunderingen te vrijwaren. Toch meldt Caluwaerts dat in 1570 het gastenverblijf werd opgericht⁴⁰. Delen van dit gebouw, met bijhorende beerput, werden opgegraven.

Iconografische bronnen uit deze subfase zijn niet bewaard gebleven.

³⁶ Telkens deze contracten gebruikt worden, zal er naar Impe 1979 verwezen worden. Zelf ben ik immers niet in staat deze contracten te ontcijferen, en heb ik mij moeten behelpen met de transcripties van Mon Impe.

³⁷ Zijdelings vermeldt in een contract uit 1522.

³⁸ Contract uit 1531 over de afwerking van het dak van dit gebouw. Bij het begin van de restauratiewerken in november 2004 konden enkele waarnemingen onder de bestaande vloer gebeuren.

³⁹ IMPE 1979: 185-187.

⁴⁰ CALUWAERTS 2002: 34.

De tweede abdijfase B situeert zich in de 17de eeuw. Aanvankelijk was er nog dreiging voor plundering, maar halverwege de 17de eeuw startte abdis Anna Catharina de Lamboy met een nieuw en indrukwekkend bouwprogramma. Het uitzicht van de abdij veranderde nogmaals en werd nog praleriger. Verschillende van haar gebouwen zijn nu nog parels van de abdij: de tiendenschuur (1656), de nieuwe infirmerie (1658), de sacramentskapel (1661) en het hoevecomplex met twee hoektorens (1669).

De opgegraven sporen uit deze subfase waren veel beperkter. Dit kwam uiteraard doordat de meeste gebouwen nog bewaard zijn. Enkel de funderingen van de thans verdwenen noordelijke hoektoren van het hoevecomplex kan aan deze subfase worden toegewezen.

De bouw van de westelijke vleugel van het abdissenkwartier kan ook in deze periode geplaatst worden. Bij werken voor de bouw van de nieuwe kapel van de Kanunnikessen van het Heilig Graf, werden hiervan een aantal muurresten blootgelegd⁴¹. In de sacramentskapel werden twee grafkelders blootgelegd⁴².

Ook nu weer eindigt een periode van welvaart met nieuwe onlusten en plunderingen. Het abbatiaat van Claudia van Merode wordt ook nog eens gekenmerkt door een mislukte poging tot secularisatie van de abdij.

Een belangrijke iconografische bron uit deze subfase is het kaartboek van landmeter Meysman. Hierop zijn de verschillende gebouwen van de abdij duidelijk herkenbaar en kan het verloop van het grachtenstelsel bestudeerd worden⁴³.

De tweede abdijfase C is eerder een periode van bouwplannen. Opeenvolgende abdissen laten architecten aanrukken om steeds wildere plannen te bekomen. Uiteindelijk komt hiervan slechts weinig in huis.

Gebouwen uit deze subfase zijn het schitterende nieuwe abdissenkwartier, de portierswoning en de pachterswoning. Enkel bij de restauratiewerken aan de portierswoning konden enkele archeologische sporen uit deze periode opgetekend worden.

Het einde van deze periode is zeer woelig. Vooreerst is er de nieuwe secularisatiepoging (1786), vervolgens de Luikse Revolutie (1790) en ten slotte de Franse Revolutie. Na de afschaffing van alle kerkelijke instellingen op 1 september 1796, werden de zusters op 12 december van datzelfde jaar uit hun eeuwenoude abdij verdreven.

Enkele belangrijke iconografische documenten uit deze periode zijn de gravure van Remacle Le Loup, het opmetingsplan van architect Dewez en een plan met aanduiding van de verschillende functies van de kamers uit de tijd van abdis de Gondrecourt.

4.2.4 Vervalfase

Na de Franse Revolutie ging het snel bergaf met de abdij. Op 19 februari 1797 werd Herkenrode openbaar verkocht in Maastricht. Guillaume Claes en Pierre Libotton wisten de abdij te kopen voor de som van 94500 pond en verdeelden het complex onder mekaar. Uiteindelijk zou Herkenrode volledig in handen van de familie Claes komen.

⁴¹ DE DIJN 1986: 31-33.

⁴² DE DIJN 1986: 30-31.

⁴³ Een foto die Tony Waegemans mij toonde lijkt een voorbereidende tekening van het kaartboek voor te stellen. De inplanting van de verschillende gebouwen op de definitieve tekening van het kaartboek bleek archeologisch niet helemaal te kloppen. De voorbereidende tekening was veel exacter.

Op een tekening uit 1812 is al te zien dat delen van de abdij ontmanteld zijn. Zo is onder andere de oostelijke vleugel van het kloosterpand al verdwenen. Op dezelfde tekening is tussen de achterkant van de kerk en de noordwestelijke hoek van de paardenstallen een langwerpig gebouw getekend. Vage sporen van dit gebouw in vakwerk, werden tijdens de opgravingen aangetroffen. Het ging hier om huizen voor de arbeiders.

Het geleidelijke verval van de abdij is bekend⁴⁴. De kunstschaten raakten verspreid en een brand in 1826 verteerde belangrijke delen van de voormalige abdij. In 1844 volgde dan de afbraak van de overgebleven ruïnes. Overal dekten een laag van teelaarde (circa 25 cm) en een puinlaag (circa 55 cm) de archeologische sporen af (Foto 4.3). Tot 2004 bleven ze daar onaangeroerd liggen, toen begonnen de grootschalige opgravingen...

Foto 4.3: Alvorens de archeologische resten werden aangetroffen moesten eerste en laag teelaarde en een dikke puinlaag worden afgegraven (Foto 04-KUHE-0057).

⁴⁴ In het boekje "200 jaar leven wonen en werken op Herkenrode" wordt een beeld geschetst van deze laatste 200 jaren.

4.3 Beschrijving van de structuren

Er is hier gekozen om niet sleuf per sleuf de structuren te bespreken, omdat hierdoor de samenhang moeilijker te vatten is. Daarom beschrijven we de structuren per periode. Doordat de bestudering van de ceramiek, het glas en het metaal nog niet kon gebeuren, worden hier ook de belangrijkste vondsten mee besproken. Na de beschrijvingen geven we steeds (waar mogelijk) een interpretatie en conclusies.

4.3.1 De pre- of vroege abdijfase

4.3.1.1 Grachtje

In sleuven 2 en 3 werd een circa 1m breed en 60 cm diep grachtje met een grijze zandige vulling opgegraven (Foto 4.4). Het tracé kan voor minstens 30m gereconstrueerd worden. In sleuf 1 werd het verloop niet meer teruggevonden, terwijl in sleuf 4 de betreffende zone volledig verstoord werd door recente kalkputten.

Foto 4.4: Zicht op het 12de eeuwse grachtje in sleuf 3 (Foto 04-KUHE-0870).

In het grachtje werden enkele scherven, afkomstig uit het productiecentrum Brunssum-Schinveld, aangetroffen (Foto 4.5). De volledige rand en hals met oor en delen van de schouder en buik van een grote voorraadkruik uit periode I (laat) – I a (ca.

1175-1200) werden opgegraven⁴⁵. Op de hals zijn tweemaal vijf en éénmaal drie verticale lijntjes in slibversiering aangebracht.

Foto 4.5: Brunssum-Schinveld resten van een grote kruik (Foto 05-KUHE-1292).

Of dit grachtje dan wel vlak voor dan wel vlak na de stichting van Herkenrode te plaatsen valt, is verder niet uit te maken. Vermoedelijk gaat het om een ontwaterings- of perceelsgracht uit het einde van de 12de eeuw.

4.3.1.2 Het rechthoekige gebouw (Figuur 4.2)

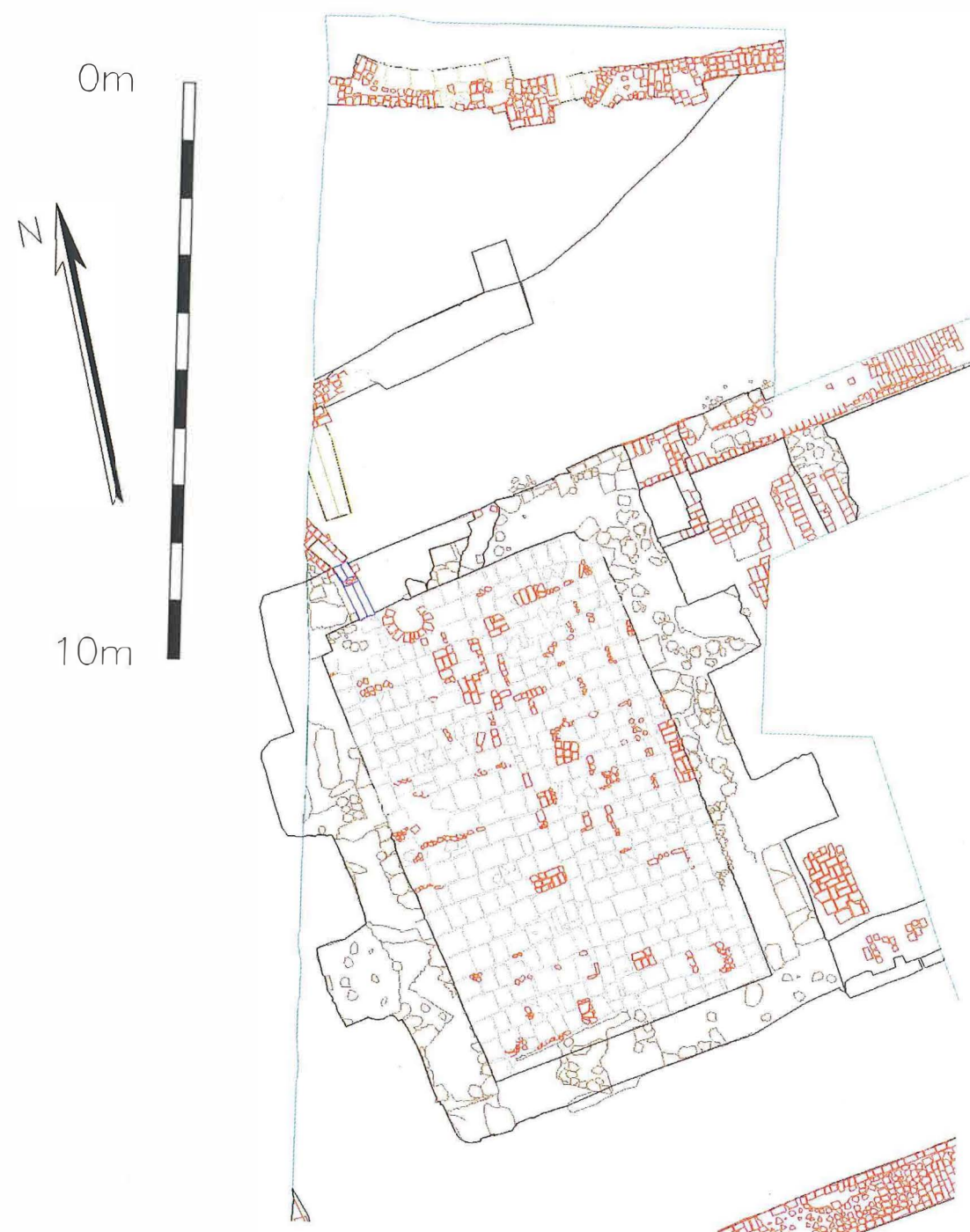
In de noordwestelijke hoek van het latere kloosterpand werd een merkwaardige constructie vrijgelegd (Foto 4.6). Al bij het geofysisch vooronderzoek was een duidelijke aftekening van een gebouw (r10 op figuur 3.2) waargenomen. Tijdens de opgravingen werd dan ook een sleuf over het volledige gebouw uitgegraven.

Er kwam een rechthoekig gebouw (10 x 7m) aan het licht⁴⁶, aan de oost- en westzijde verstevigd met telkens twee steunberen. De muren waren opgetrokken uit ijzerzandstenen blokken. Voor het metselwerk was een harde witte kalkmortel met houtskool- en kalkspikkel gebruikt (Foto 4.7). Tegen de noordelijke muur waren in beide hoeken kleine uitsprongen van telkens één steen kamerinwaarts te zien.

De vloer bestond uit mooi gekapte rechthoekige blokken kalksteen. Er is een duidelijk patroon waar te nemen in de vloer. Langsheen de oostelijke en de westelijke muur, en eveneens in het midden, zijn de blokken noord-zuid geïoriënteerd, terwijl de rest van de stenen oost-west ligt. De vloer is in latere fasen herbruikt (Foto 4.8) en er zijn veel sporen van slijtage en herstellingen (tot op het einde van de eerste abdijfase, waarna een nieuwe bakstenen vloer in de tweede abdijfase wordt aangelegd). Getuige hiervan de twee munten uit het hertogdom Brabant van Johanna en Wenceslas (1355-1383).

⁴⁵ BRUIJN 1962-1963: overzichtslijst.

⁴⁶ Binnenkamers zijn de maten 8,3 x 5,3m.

Figuur 4.2: Opgravingsplan van het ijzerzandstenen gebouw.

Foto 4.6: Algemeen zicht op het ijzerzandstenen gebouw (Foto 05-KUHE-0765).

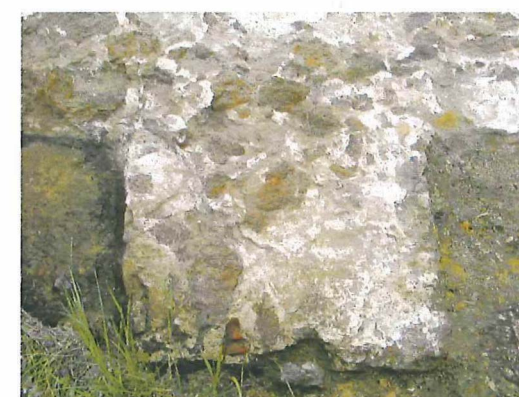

Foto 4.7: Detail van een steunbeer. Duidelijk zichtbaar is het metselwerk met witte harde kalkmortel (Foto 05-KUHE-0754).

Foto 4.8: Zicht op de vloer in kalksteenblokken, met duidelijke sporen van slijtage, en herstellingen in baksteen (Foto 05-KUHE-0754).

Langsheen het gebouw werd een gracht⁴⁷ van ongeveer 2,5 m breed aangetroffen. Verder stroomopwaarts van de gracht, werd een veel breder grachtprofiel aangetroffen. De muur ten noorden van de gracht, eveneens opgetrokken in ijzerzandsteen, zorgde dus voor een kunstmatige versmalling van de gracht. Het gebouw zelf bevond zich eveneens in de oever van de gracht (of oude Tuilterdemer?). Ongeveer de helft van het gebouw was gefundeerd op houten palen

⁴⁷ Volgens ons is deze gracht een oud restant van de oorspronkelijke Demer of Tuilterdemer.

(Foto 4.9). Een profiel onder de kalkstenen vloer toonde dat de oever van de gracht bewaard was gebleven onder het ijzerzandstenen gebouw (Foto 4.10). Kan deze ligging een aanwijzing zijn voor de functie van het gebouw?

Foto 4.9: Houten funderingspalen onder de ijzerzandstenen constructie (Foto 05-KUHE-2105).

Foto 4.10: Zicht op het bewaarde oeverprofiel onder de kalkstenen vloer (Foto 05-KUHE-2074).

Tot nu toe is de datering van dit gebouw nog problematisch en blijft het wachten op de determinatie van de munt, gevonden onder de vloer. Toch zijn er voldoende indicaties voor een zeer oude datering.

Vooreerst wijst de aanwezigheid van de vier steunberen op een losstaand gebouw. De enige periode waarin dit kan zijn geweest, is voor de bouw van het eigenlijke klooster (waarin het werd ingewerkt). Daarnaast laten de slijtagesporen en de vele herstellingen in de kalkstenen vloer, vermoeden dat dit gebouw (en deze vloer) een lange levensloop kende.

De functie van het gebouw is moeilijk te achterhalen. Hypothesen als zou het om een kapel, een schuur of een versterking gaan, bleken niet te kloppen. De meest plausibele verklaring is dat het om een oude watermolen gaat. Ter hoogte van het gebouw is immers een duidelijke versmalling van de gracht waar te nemen, wat wijst op het verhogen van het waterdebiet op die plaats. Tussen het gebouw en de ijzerzandstenen muur aan de noordelijke oever van de gracht, kan gerust een waterrad hebben gehangen van een onderslagmolen.

Verstevigde molens (met steunberen) komen wel vaker voor, temeer daar het eigenlijke molenmechanisme zich op de verdieping bevond. In de vloer van de benedenverdieping zijn geen duidelijke sporen van constructies teruggevonden. Deze ruimte kan dan gediend hebben als opslag- of als leefruimte.

Het is ook niet uitzonderlijk dat cisterciënzers zich vestigen op een plaats waar reeds een (oude) molen stond. Dit voorzag hun onmiddellijk van de nodige drijfkracht. Eénmaal het klooster in Herkenrode vorm kreeg, werd de watermolen een storend element. De functie ging vermoedelijk al op het einde van de 12de eeuw verloren en een nieuwe watermolen (mogelijk de huidige abdijmolen) werd elders opgetrokken.

Het verdient aanbeveling hier het verhaal van Bussels nog eens onder ogen te nemen. Ten tijde van de verkoop door de graaf, was een deel van het allodium reeds als leen afgestaan aan een zekere Tegnion. Niet alleen de graaf en zijn nakomelingen, maar ook Tegnion moest zijn toestemming geven tot de verkoop: *"ipsorum etiam assensu qui in eodem alodio feudum dicebantur habere Tegnionis et heredum"*. Bussels vermoedt dat het leengoed dat Tegnion verliest ten voordele van de nieuwe stichting, het

Aldenhof is. Verhalen melden immers dat deze oude hoeve als eerste verblijf van de kloosterlingen had gediend⁴⁸.

Herkenrode zou zeker geen alleenstaand geval zijn waarbij de cisterciënzers de vroegere bewoners van een gebied uitschakelen om zo, zonder geburen, in alle eenzaamheid te kunnen wonen. In Aulne vond iets gelijkaardigs plaats. Demoulin beschrijft het conflict dat hierop ontstond tussen de oude bewoners en de nieuwe abdij: *"non seulement [il] confirmait les donations précédentes mais il chassait tous ceux qui menaçaient la tranquillité du monastère"*⁴⁹.

Een laatste opmerking dient gemaakt te worden over de omgeving waarin de abdij terecht kwam. Op vrijwel de gehele site werden grote delen van een onverstoord bodem aangetroffen. Slechts een aantal funderingen van de abdij verstoren deze natuurlijke bodem. De abdij, en de oudere molen, stonden dus in een gebied dat nog niet door landbouwactiviteit was ontgonnen⁵⁰. Slechts op één enkele plaats werden spitsporen teruggevonden (Foto 4.11).

Foto 4.11: Spitsporen in de natuurlijke bodem (Foto 05-KUHE-2061).

* * *

Met de gegevens die thans voorhanden zijn⁵¹, is het aannemelijk uit te gaan van een oude watermolen, in leen gegeven door de graaf van Loon aan een zekere Tegnion. Wanneer de graaf zijn allodium wil verkopen aan broeder Hendrik, wordt Tegnion bijna verplicht zich hierin te schikken, en zijn molen te verlaten. Het is ook niet ongebruikelijk

⁴⁸ BUSSELS 1946: 20-26.

⁴⁹ DEMOULIN 1980: 61.

⁵⁰ Er zijn geen oudere tekenen (van voor de 12de eeuw) van menselijke activiteit op de site gevonden.

⁵¹ Materiële resten uit deze periode zijn nagenoeg niet gevonden. Enkel een munt en de fragmenten van de kruik uit Brunssum-Schinveld (tegenwoordig te bewonderen in het vernieuwde Stadsbus van Hasselt) lonen enigszins de moeite.

dat cisterciënzers zich bij hun stichtingen bedienen van reeds bestaande infrastructuur en de oorspronkelijke bewoners verdrijven. De drijfkracht van de reeds bestaande molen trekt broeder Hendrik net aan in de huidige lokatie van Herkenrode. Vervolgens nemen enkele broeders, onder impuls van broeder Hendrik, hun intrek in het molengebouw. In Bussels verhaal is de identificatie van het leengoed als het Aldenhof⁵² verkeerdelijk, en moet dit slaan op het molengebouw. De 'kolonisatie' van Herkenrode zou dus niet vanuit het Aldenhof gebeuren, maar vanop de site zelf! Nadat het klooster in de beginjaren (late 12de eeuw) verdere uitbreiding krijgt, wordt de oude watermolen buiten gebruik gesteld, en verplaatst. Eénmaal dit gebeurd is, is er van een watermolen geen sprake meer, en treden we een volgende fase binnen.

⁵² In haar studie van de landbouwuitbatingen van Herkenrode, geeft Hilde Verboven 1318 op als oudste vermelding van het Aldenhof (VERBOVEN 2006: 35). Dit strookt dus niet met wat werd aangenomen door Bussels.

4.3.2 De eerste abdijfase

4.3.2.1 De noordelijke vleugel (Figuur 4.3)

In deze paragraaf worden de gebouwen van de noordelijke vleugel van west naar oost besproken.

Het meest westelijke gebouw is de oude watermolen, die in het klooster wordt ingewerkt. Er zijn geen aanwijzingen dat reeds op dit moment de vier steunberen werden gesloopt⁵³.

De vloer in kalksteenblokken is nog steeds in gebruik en dit zal ook zo blijven gedurende de ganse periode. Wel worden een heel aantal herstellingen in baksteen (Foto 4.12) uitgevoerd. Enkele munten, onder andere twee uit het hertogdom Brabant van Johanna en Wenceslas (1355-1383), wijzen op het gebruik in de 14de eeuw. Ook werden tussen de voegen en in de egalisatielaag boven de vloer (voor de aanleg van een nieuwe 16de eeuwse vloer) enkele 14de-15de eeuwse scherfjes aangetroffen.

Wat de nieuwe functie van het gebouw wordt, is niet te achterhalen.

Foto 4.12: Zicht op de verschillende herstellingen in de oude kalkstenen vloer (Foto 05-KUHE-0701).

In het verlengde van de noordelijke muur van de watermolen, werd de bestaande gracht aan minstens één kant van een kaaimuur in ijzerzandsteen⁵⁴ voorzien. Deze kaaimuur vormde de noordelijke afsluitingsmuur van de noordelijke vleugel, en kon over een afstand van bijna 28m vrijgelegd worden. De muur werd opgegraven tot meer dan 2m onder het huidige loopniveau en stond bovenop een stevige zandlaag.

⁵³ Dit gebeurde vermoedelijk pas in de tweede abdijfase.

⁵⁴ Toelichting bij de toewijzing van de ijzerzandsteen aan de eerste abdijfase, zie boven bij chronologie.

Figuur 4.3: Opgravingsplan van de noordelijke vleugel van het kloosterpand.

De ceramiek die overvloedig op twee plaatsen uit deze gracht werd bovengehaald, is ruw geschat te dateren in de 13de tot 15de eeuw. Een verdere determinatie van dit

materiaal moet nog gebeuren⁵⁵, maar zal geen sinecure zijn, aangezien er maar weinig gelijkaardige bestudeerde ceramiekcontexten voor Limburg bekend zijn⁵⁶. In ieder geval bevond zich tussen het materiaal veel aardewerk uit Brunssum-Schinveld en witbakkend aardewerk in Maaslandse stijl. Ook het lokale aardewerk was door het Maaslands vormenspectrum beïnvloed⁵⁷.

Dierlijk botmateriaal uit deze gracht, gevonden in de bovenste laag (Foto 4.13), gelegen ter hoogte van de refter, kan mogelijk nog een interessant beeld geven van het dieet ten tijde van de overgang naar de tweede abdijfase⁵⁸.

Bovenop de ijzerzandstenen kaaimuur, werd in de 16de eeuw een nieuwe bovenbouw gemetst in baksteen (Foto 4.14). Zoals de ceramiek ons leert, gaat de gracht dan ook buiten gebruik, want recenter materiaal dan de vroege 16de eeuw wordt niet meer aangetroffen (en dan nog enkel aan de coupe aan de refter).

Op drie plaatsen werden op deze lange muur dwarsmuren (noord-zuid), eveneens in ijzerzandsteen, gevonden. Beginnend vanaf de oude molen, kunnen zo vier kamers (deels) gereconstrueerd worden.

Een eerste kamer langs de molen meet ongeveer 8,3 x 2,6m. Hiermee is deze kamer iets breder dan de gang (?) die op het latere plan van Dewez staat afgebeeld. De resten van deze recentere muur werden vlak langs de oude muur blootgelegd (Foto 4.15). Onderzoek in deze kamer leverde geen vondsten op.

Een tweede kamer (Foto 4.16) was een grote zaal van 13m lang. De breedte van de kamer kon niet vastgesteld worden. Toch kan aangenomen worden dat deze ruimte niet door middel van een oost-westelijke muur (buiten onze sleuven) in twee werd verdeeld. Er kan dan ook vanuit gegaan worden dat de breedte 8,3m bedroeg. Tegen de noordelijke buitenmuur werden ook resten van twee steunberen aangetroffen. De zin en betekenis hiervan ontgaat ons momenteel. Ook in deze kamer werden geen materiële resten gevonden die een nadere datering of verwijzing naar de functie kunnen maken.

De grootte van de derde kamer (Foto 4.17) kan wel volledig worden vastgesteld: 8 x 7,6m. Ook hier weer geen enkele aanwijzing naar functie. Het was wel in deze kamer dat spitsporen werden aangetroffen⁵⁹.

De grootte van de vierde kamer kan ook alleen maar vermoed worden. De kamer is 8m breed. Indien er zich geen andere tussenmuren meer bevinden tot aan de reftermuur, is de kamer ongeveer 8,7m lang. Hoewel er geen aanwijzingen werden gevonden die dit bevestigen, is de lokatie van de keuken op deze plaats de meest aangewezen. Ook in de tweede abdijfase bevindt de keuken zich in deze zone⁶⁰.

⁵⁵ Alvorens overgegaan kan worden tot determinatie, moeten de scherven eerst nog genummerd, gepuzzeld en getekend worden. Dit is een werk dat op het VIOE zal moeten gebeuren.

⁵⁶ Een oppervlakkige bestudering met Koen De Grootte leverde de ruime datering op. Het voorgelegde materiaal verschilde wezenlijk van de contexten die meer in het westen van Vlaanderen worden aangetroffen.

⁵⁷ Hoewel een verdere bestudering wenselijk is, bevinden er zich in deze contexten geen museale stukken. Het gaat enkel om al dan niet grotere fragmenten.

⁵⁸ Er is nog niet beslist of er al dan niet verdergewerkt kan worden met deze context. Problemen in verband met de datering van deze context liggen daarvoor aan de basis. Dit onderzoek zal dan gebeuren door Anton Ervynck van het VIOE.

⁵⁹ Zie de pre- of vroege abdijfase.

⁶⁰ Uit de tweede abdijfase is wel een haardwang bewaard, wat de identificatie als keuken in deze periode in alle geval rechtvaardigt.

Foto 4.13: De gracht in sleuf 14, met een pakket dierlijk botmateriaal (Foto 05-KUHE-1951).

Foto 4.14: Zicht op de ijzerzandstenen kaaimuur, met bovenop de 16de eeuwse bakstenen muren (Foto 05-KUHE-1759).

Foto 4.15: Westelijke muur van de eerste kamer. De sporen van een latere bakstenen muur zijn duidelijk zichtbaar (Foto 05-KUHE-1766).

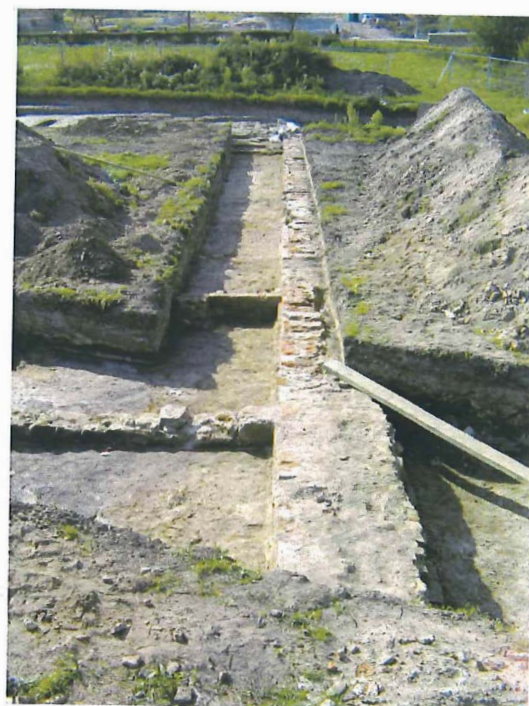

Foto 4.16: Zicht op de tweede en derde kamer van de noordelijke vleugel (Foto 05-KUHE-1729).

In sleuf 14, vlak langs de latere bakstenen muur van de pandgang, werd een ijzerzandstenen muur (Foto 4.18) over een afstand van bijna 6m blootgelegd, parallel met de zuidelijke muur van de derde kamer. Hoewel nergens anders gelijkaardige sporen werden aangetroffen, mag ervan worden uitgegaan dat dit het middeleeuwse kloosterpand was. Langsheen de oostelijke vleugel kan de middeleeuwse muur overbouwd zijn door het 16de eeuwse kloosterpand.

Foto 4.17: Zicht op de derde kamer van de noordelijke vleugel (Foto 05-KUHE-1663).

Foto 4.18: Op de voorgrond is de ijzerzandstenen fundering van een eerste kloosterpand te zien (Foto 05-KUHE-1662).

Op het kruispunt tussen de noordelijke en oostelijke vleugel werden de resten van een grote refter aangetroffen (Figuur 4.4, Foto 4.19 en Foto 4.20). Hoewel hiervan slechts twee kleine delen zijn blootgelegd, is het mogelijk de grootte te reconstrueren (16,7 x 7,7m). De refter lag ook deels over de bestaande gracht. Dit verklaart het vele botmateriaal in de gracht, iets stroomafwaarts van de refter. Het tafelafval zal rechtstreeks in de gracht terecht zijn gekomen.

Foto 4.19: Zicht op de noordelijke muur van de refter (Foto 05-KUHE-1716).

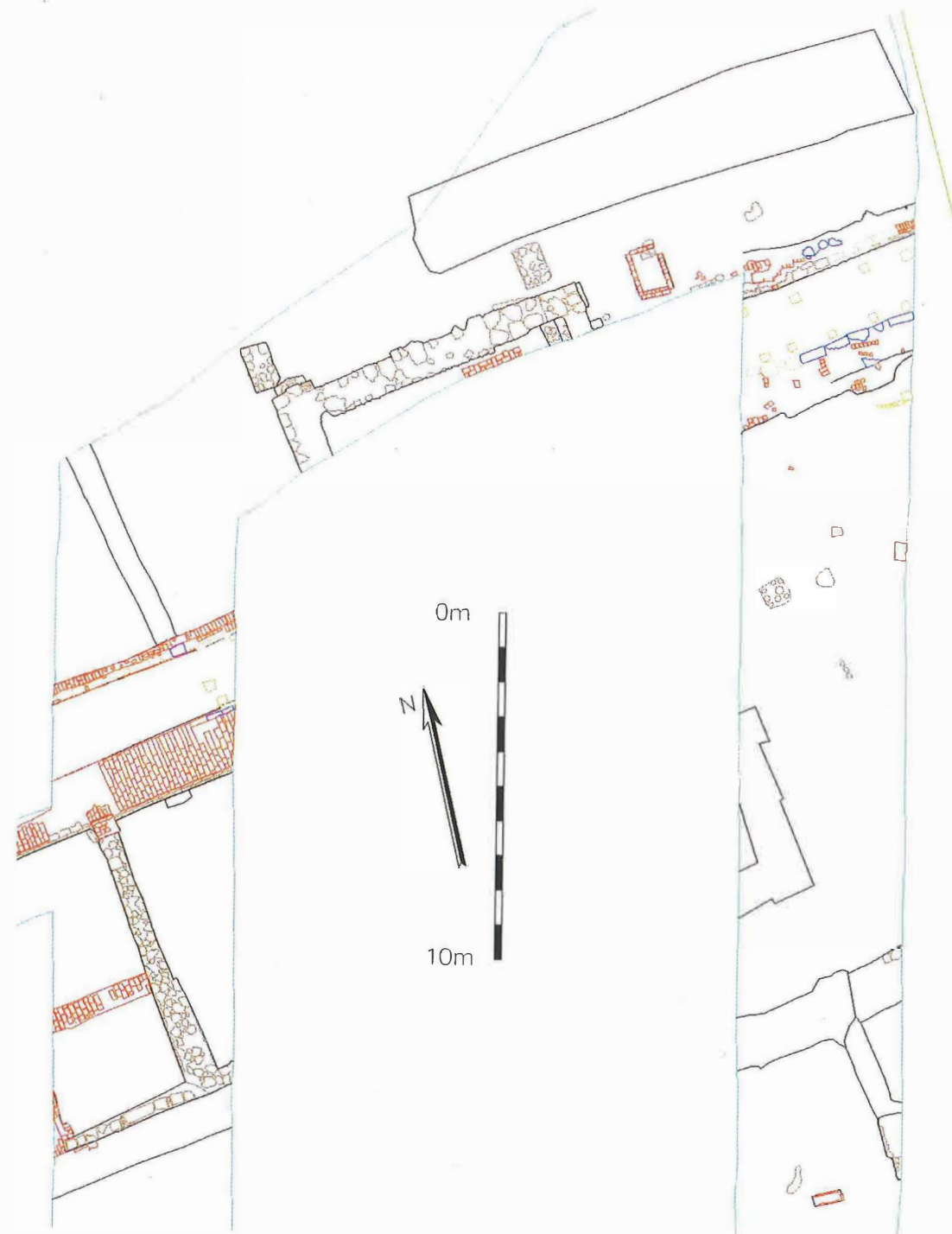
Foto 4.20: Zicht op de noordelijke muur van de refter (Foto 05-KUHE-1723).

De meest interessante vondst gebeurde echter net buiten de refter. In een duidelijk afgelijnd rechthoekig grondspoor (Foto 4.21) van 14,7 x 2,4m werd een massa⁶¹ ceramiek uit de 13de-14de eeuw aangetroffen. Bij de (bijna) intact bewaarde vondsten zitten onder andere een kan in hoogversierd aardewerk⁶² (Foto 4.22), een aantal kleine kannetjes uit Brunssum-Schinveld⁶³ (Foto 4.23) en verschillende kommen in Maaslands aardewerk (Foto 4.24). Het puzzelwerk van deze context, waarmee nog aangevangen dient te worden, zal naast de bijna 20 (bijna) intacte voorwerpen, ook nog een heel aantal extra bijna volledig te reconstrueren voorwerpen opleveren.

⁶¹ In totaal werden een dertigtal kisten ceramiek ingezameld.

⁶² VERHAEGEN 1989: 20-21 dateert deze techniek in de 13de-14de eeuw.

⁶³ Kannetjes uit periode II (omstreeks 1225) – III (tot 1280). BRUIJN 1962-1963: overzichtslijst.

Figuur 4.4: Opgravingsplan van de refter.

De studie van dit materiaal moet ons in staat stellen een duidelijk beeld van de ceramiek uit de 13de-14de eeuw te bekomen⁶⁴. Een eerste vluchtige analyse leerde dat het bijna uitsluitend om eet- en drinkgerei gaat. Vermoedelijk is op een bepaald

⁶⁴ Vooraleer met de bestudering van het materiaal begonnen kan worden, dienen de scherven genummerd, gepuzzeld en getekend te worden. Dit immense werk, dat gerust enkele maanden kan in beslag nemen, dient op het VIOE uitgevoerd te worden. Pas daarna kan een grondige studie van het materiaal beginnen.

moment in de 14de eeuw gekozen om de volledige huisraad te vervangen. De oude kommen en kruikjes werden gewoon achter de refter in een ondiepe kuil gedumpt.

Foto 4.21: Zicht op de noordelijke muur van de refter en de rechtlijnige structuur waarin veel ceramiek werd aangetroffen (Foto 05-KUHE-1725).

Foto 4.23: Brunssum-Schinveld drinkkannetjes (Foto 05-KUHE-2116).

Foto 4.24: Geglazuurde maaslandse kommen (Foto 05-KUHE-2113).

Foto 4.22: Kan in hoogversierd aardewerk (Foto 05-KUHE-2118).

4.3.2.2 De oostelijke vleugel (Figuur 4.5)

De oostelijke vleugel bestond uit drie kamers, in het 16de eeuwse klooster vermoedelijk in dezelfde afmetingen herbouwd. Van slechts één van de drie kamers, de middenste, kan de functie achterhaald worden: de kapittelzaal.

De meest noordelijke kamer is 7,7m lang (Foto 4.25). Enkel de zuidelijke scheidingmuur met de kapittelzaal bleef goed bewaard, de noordelijke muur was bijna volledig uitgebroken. De breedte kon niet vastgesteld worden. In de kamer werd een kleine constructie in daktegels aangetroffen. Rondom was een zone verbrande leem, wat kan wijzen op de aanwezigheid van een vuurplaats.

Figuur 4.5: Opgravingsplan van de oostelijke vleugel van het kloosterpand.

Foto 4.25: Zicht op de meest noordelijke kamer van de oostelijke vleugel (Foto 05-KUHE-1415).

De kapittelzaal was 11,7m lang (Foto 4.26). De volledige breedte van het gebouw kon niet achterhaald worden, maar de vondst van twee ijzerzandstenen zuilbasissen in het midden van de zaal, laten toe de breedte op bijna 11m⁶⁵ te reconstrueren en komt ook heel mooi overeen met de constructie van een kapittelzaal.

In de kapittelzaal werden resten van ten minste 19 begravingen blootgelegd. Een aantal hiervan was gewoon (met een kist) in de volle grond begraven. Er werden ook twee grafkelders in baksteen (Foto 4.27), één in ijzerzandsteen (Foto 4.28) en één in mergel (Foto 4.29 en Foto 4.30) gevonden. Jammer genoeg werden er geen vondsten in de graven gedaan, die de identiteit van de overledene konden doen vermoeden. De bijhorende "zerckstenen" moest Conradt van Nurenbergh volgens een contract van 29 maart 1520 "*verleghen, ende tgans capittelhuys payveiden met neemsche pavement*"⁶⁶. Verder onderzoek op het botmateriaal moet uitwijzen of de gevonden skeletten inderdaad die resten van de middeleeuwse abdisen kunnen geweest zijn.

Dat er in het contract van 7 maart 1521⁶⁷ melding wordt gemaakt van een "*nieu capittelhuys*" hoeft niet te betekenen dat dit niet op dezelfde plaats van het oude kan zijn herbouwd.

⁶⁵ Dit lijkt te kloppen met de bouw van het 16de eeuwse kapittelhuis. Er is sprake van het "*maken dat capittelhuys int viercante te metsenen*" (IMPE 1979: 176-177).

⁶⁶ IMPE 1979 : 176-177.

⁶⁷ IMPE 1979: 178.

Foto 4.26: Zicht op de kapittelzaal (Foto 05-KUHE-1801).

Ook van de laatste kamer kon alleen de lengte archeologisch vastgesteld worden op 14m (Foto 4.31). De breedte is minimaal 10m, maar waarschijnlijk was dit gebouw even breed als het kapittelhuis, dus 11m. Wat de functie van de kamer was, is niet geweten. Wel zijn ook hier een heel aantal begravingen aangetroffen, met onder andere één grafkelder in baksteen, één in mergel en één (met zeker drie begravingen in) in daktegels (Foto 4.32). Een aantal van de graven verstoren oudere sporen, en vermoedelijk kunnen deze graven eerder vanaf de 16de eeuw gedateerd worden.

Het gebouw leunde aan tegen de 14de eeuwse abdijkerk, al is de aansluiting niet meer te onderzoeken door de latere bouwactiviteit in deze zone, en de volledige vervanging van de 14de eeuwse kerkmuur, door de massieve 16de eeuwse muren.

In de zuidoostelijke hoek van de kamer is een massieve muur (later doorbroken voor begraving) in ijzerzandsteen vrijgelegd. Zoals hieronder nog zal besproken worden, is deze constructie (5,5 x 7m) vermoedelijk een restant van een zijkapel van de 14de eeuwse kerk. In het 16de eeuwse klooster (nog te zien bij Dewez) is deze uitsprong nog waar te nemen. Waarschijnlijk is het dan ook hier dat Mantelius de wapenschilden van de graven van Loon nog heeft gezien.

Foto 4.27: Twee bakstenen grafkelders
(Foto 05-KUHE-1807).

Foto 4.29: Latere begraving over de
grafkelder in mergel (Foto 05-KUHE-1830).

Foto 4.28: Grafkelder in ijzerzandsteen
(Foto 05-KUHE-1804).

Foto 4.30: Zicht op de geruimde grafkelder
in mergel (Foto 05-KUHE-2024).

Foto 4.31: Zicht op de zuidelijke kamer van de oostelijke vleugel (Foto 05-KUHE-1774).

Foto 4.32: Grafkelder in daktegels (Foto 05-KUHE-1874).

Sporen van een eventuele zuidelijke pandgang werden niet teruggevonden, hoewel deze toch staan afgebeeld op de aflaatbrief van 1363. Ook van de oostelijke pandgang werden geen overblijfselen aangetroffen, hoewel het best mogelijk is, dat de 16de eeuwse bakstenen muur van de oostelijke pandgang hier volledig overgebouwd is.

4.3.2.3 De kerk(problematiek) (Figuur 4.6)

De identificatie van de abdijkerk uit deze periode heeft lange tijd voor de nodige problemen gezorgd. De aangetroffen sporen waren immers niet van die aard dat onmiddellijk de nodige duidelijkheid bestond.

Ook de datering van de abdijkerk, gekend van de aflaatbrief, schept nog de nodige problemen. Zo wordt deze kerk over het algemeen toegeschreven aan abdis Beatrix De Lobosch (1341-1354), en dit op basis van het voorkomen van haar wapenschild samen met een afbeelding van de oude kerk op één van de 16de eeuwse glasramen. Volgens ons moet de bouw ervan echter vroeger hebben plaatsgevonden.

Bijna alle graven van Loon werden in Herkenrode begraven. Er zijn echter twee uitzonderingen, namelijk Diederik van Heinsberg (1336-1361) en Arnold V (1279-1323). Het lichaam van Diederik van Heinsberg wordt de toegang tot het klooster geweigerd, omdat de zusters ervan uitgingen dat hij nog geëxcommuniceerd was. Arnold V wordt in Averbode begraven.

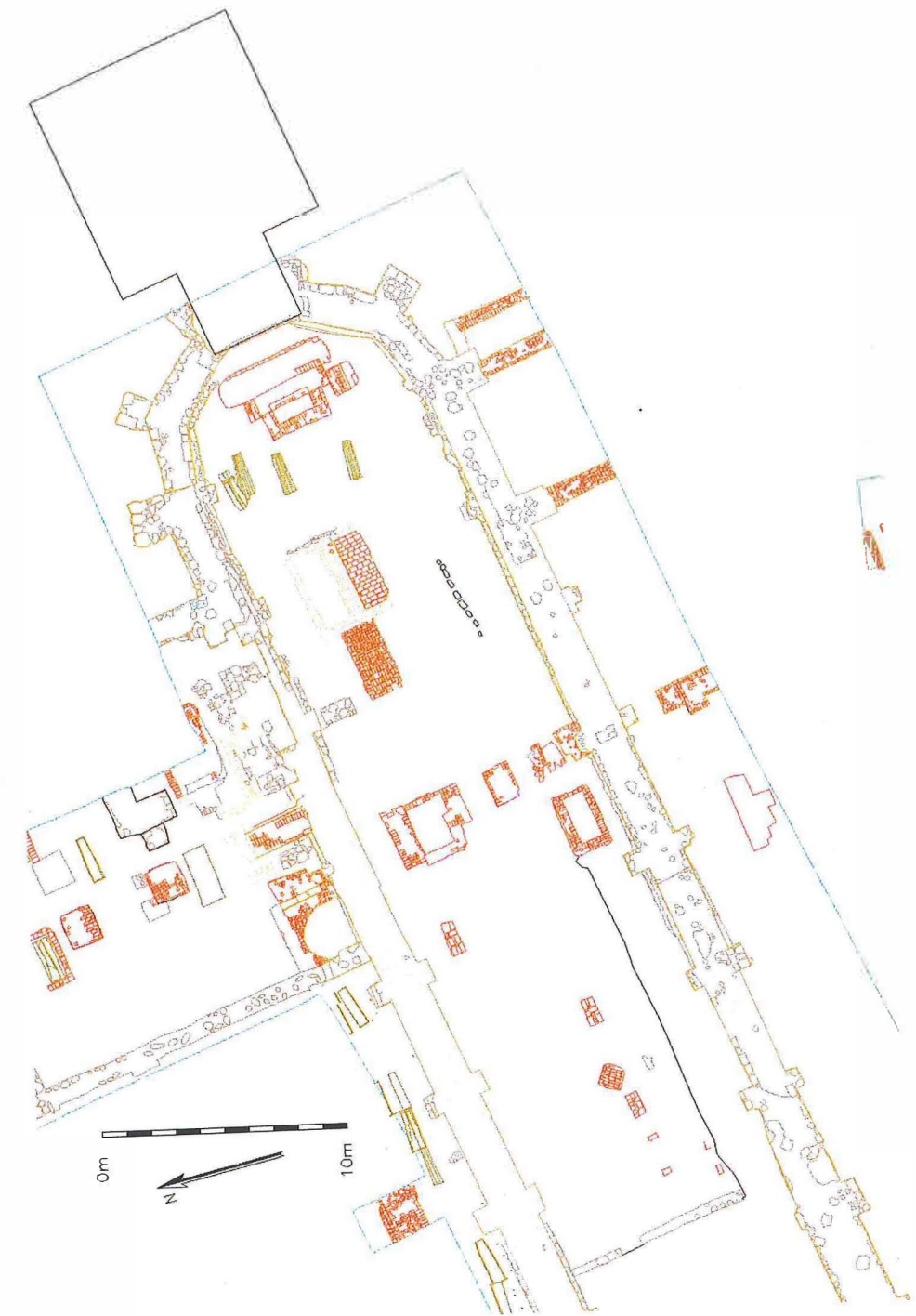
Op zich is dat enigszins verwonderlijk. Hij schenkt namelijk in 1321 een som geld om vijf kapellen, waaronder één voor Sint-Jan, in de kerk van Herkenrode⁶⁸. Volgens ons wijst dit op bouwactiviteit in of aan de kerk van Herkenrode omstreeks 1321. Op het moment van zijn overlijden, zijn de werken aan de kerk evenwel nog niet ver genoeg gevorderd, en wordt Arnold V daarop in Averbode begraven. Deze vaststelling betekent ook dat de bouw van de kerk dus onder het abbatiaat van abdis Margareta van Stein (1303-1333) moet worden geplaatst. Onder haar abbatiaat werd ook op 25 juli 1317 het Heilig Sacrament van Mirakel naar Herkenrode gebracht. De bouwactiviteit is volgens ons hierop een reactie.

Uiteraard moet er al vanaf het einde van de 12de eeuw een kerk of kapel in Herkenrode hebben gestaan. Hiervan zijn noch archivalische noch iconografische bronnen. Heel waarschijnlijk heeft deze kerk zich op dezelfde plaats bevonden. In dit geval is er dus sprake van drie opeenvolgende kerken te Herkenrode.

De oudste gekende afbeelding van de abdijkerk (foto 2.1) komt voor op een geïllustreerde aflaatbrief uit 1363. Deze éénbeukige kerk, doorgaans toegeschreven aan abdis Beatrix van Lobosch (1341-1354), was opgetrokken uit ijzerzandsteen. De absis in mergel of kalksteen is vijfhoekig en er is een kleine dwarsbeuk of zijkapel te zien. Tegen de kerkmuur is een galerij afgebeeld, vermoedelijk een deel van het kloosterpand.

En hoewel de tekenaar van de afbeelding goed op de hoogte was van de plaatselijke situatie, heeft hij waarschijnlijk een spiegeling van de kerk gemaakt. Volgens de vondsten tijdens het archeologisch onderzoek is het standpunt van waaruit de kerk getekend werd vanuit het noorden op het zuiden gericht. Om toch een mooie west-oost oriëntatie van de kerk te bekomen, werd de kerk (samen met een deel van het kloosterpand) gespiegeld.

⁶⁸ DARIS 1874: 22-23.

Figuur 4.6: Opgravingsplan van de eerste abdijkerk, met aanduiding van de vage aftekening.

Binnen de 16de eeuwse abdijkerk werd een duidelijke aflijning van een ouder gebouw gevonden (Foto 4.33). Ongeveer 24m oostelijk van de 16de eeuwse westmuur, werd een muur in ijzerzandsteen aangetroffen.

Foto 4.33: Zicht op de aftekening van de 14de eeuwse kerk binnen de 16de eeuwse (Foto 05-KUHE-1001).

Vanaf deze muur is een duidelijke aftekening in de bodem waar te nemen. De aflijning aan de zuidkant is heel duidelijk tot ongeveer aan het latere doksaal. De noordelijke muur zit waarschijnlijk in of onder de 16de eeuwse kerkmuur. Sporen hiervan zijn niet teruggevonden. De breedte van de kerk kan op ongeveer 8m gereconstrueerd worden. Sporen van de dwarsbeuk of zijkapel, getekend op de aflatbrief, zijn ten noorden van de kerk aangetroffen. De absis moet dus ongeveer onder de huidige muren zitten. De zone is zwaar verstoord door de bouw van het latere hoogaltaar en een aantal graven. De totale lengte van de kerk is dan net 40m.

In de westelijke zone van deze oude kerk werden op een aantal plaatsen hele grote en platte bakstenen gevonden (37 x 19 x 5cm). Het gaat hier waarschijnlijk om enkele beperkte resten van een vloer (Foto 4.34). Ter hoogte van de zijkapel werden veel kleine vierkante tegeltjes (uit context) gevonden.

Foto 4.34: Zicht op de westmuur en enkele in situ bewaarde vloerfragmenten in baksteen (Foto 05-KUHE-1071).

Begraving in de kerk die met zekerheid in deze periode geplaatst kan worden, was er niet, al kan de grote diepte waarop vijf kisten (vlak voor het fundament van het 17de eeuwse hoogkoor) werden gevonden, doen vermoeden dat ze in deze kerk thuishoorden.

Op het einde van de 15de eeuw is de kerk zodanig in verval, dat herstellingen nodig zijn. Uiteindelijk wordt beslist een grotere kerk te bouwen. Zoals verderop nog uitvoeriger besproken zal worden, moeten de werken ergens tussen 1512 en 1519 beginnen, en dus al onder het abbataat van Gertrudis de Lechy.

Het bouwcontract van de nieuwe kerk is niet bewaard. In het contract van 7 maart 1521 is er wel sprake van een oude en een nieuwe kerk. Er is sprake van het herstellen van de oude kerk. Dit gebouw is volgens ons in de nieuwe kerk ingewerkt. Er vindt een verbreding (2m) van de kerk plaats, en de kerk zal ook 24m langer zijn.

4.3.2.4. Het "Wit Huys"

De functie van het "Wit Huys" is niet gekend. Bij de bouw van een nieuwe refter en het plaatsen van een brandstoftank werden in 1982 een aantal vaststellingen gedaan. Hoewel de resten van het ijzerzandstenen gebouw (in de 16de eeuw overbouwd door een bakstenen gebouw) niet uitgebreid en indrukwekkend waren, geeft de aanwezigheid van deze constructie wel een beeld van de uitgestrektheid (al in de eerste abdijfase) van de abdijsite.

* * *

Nadat de watermolen uit de vorige fase definitief buiten werking wordt gesteld, breidt de abdij verder uit. Sporen van een noordelijke en oostelijke vleugel werden onderzocht. De ligging van de kerk kon uiteindelijk ook vastgesteld worden.

De datering van de abdijkerk kon bijgesteld worden. Er wordt uitgegaan van een bouw tussen 1317 (binnenbrengen van het Heilig Sacrament van Mirakel) en 1323 (dood van graaf Arnold V die omwille van de nog niet ver genoeg gevorderde staat van de werken in Averbode begraven moest worden). Zoals ook besproken dient er al vanaf het einde

van de 12de eeuw een kerk of kapel in Herkenrode gestaan te hebben. Hoewel hiervan geen sporen werden teruggevonden, durven we ze op dezelfde lokatie te plaatsen. De problemen rond de datering van deze kerk, leidden ons naar het eigenlijke concept van de kerk. Het was heel duidelijk dat de Loonse graven de abdij vooral concipieerden voor hun eigen roem en prestige. Zoals op meer plaatsen het geval was, is er sprake van een architectuur voor cisterciënzers⁶⁹. Niet zozeer de wens voor een nieuwe stichting te doen in een onontgonnen streek bracht broeder Hendrik naar Herkenrode. Voor het prestige van de graaf van Loon was het belangrijk dat hij een abdij van een goed aangeschreven orde in de onmiddellijke omgeving van zijn verblijfplaats had. Toch mag het belang van Herkenrode voor de graven van Loon niet overdreven worden. Andersom waren de graven van Loon wel heel belangrijk voor Herkenrode. In 1532 wordt de legendarische schenking van de graaf van Loon beschreven op een grafmonument in de nieuwe abdijkerk. De zusters gebruikten toen de graven van Loon om hun eigen prestige te verstevigen.

Verder onderzoek van de ceramiekcontext buiten de refter en het onderzoek van het consumptieafval in de gracht, kunnen hopelijk nog een beter zicht geven op de leefgewoonten in het middeleeuwse klooster.

⁶⁹ COOMANS 2004: 62-90.

4.3.3 De tweede abdijfase

4.3.3.1 Tweede abdijfase A: de 16de eeuw

Deze subfase was het prominentst aanwezig in de opgravingen. Ten dele is dit ook logisch. Na de middeleeuwen werd het klooster bijna helemaal opnieuw gebouwd (getuige de vele contracten). Van de latere verfraaiingen zijn archeologisch weinig sporen te vinden. De gebouwen uit de tweede en derde subfase zijn over het algemeen ook meer bewaard gebleven.

De volgorde waarin de beschrijvingen hieronder gebeuren, zijn zeker geen chronologische weergave van het verloop van de opgravingen. Wel werd getracht een logische volgorde (inkomzone – kerk en kloosterpand – industriële zone) te bekomen.

4.3.3.1.1 Het poortgebouw⁷⁰

In een afrekening van 9 december 1531 wordt ene "*Wouter den scaliendecher*" betaald voor het dak van de nieuwe poort (het poortgebouw). Het torentje werd uitgevoerd op dagloonbasis⁷¹ (Foto 4.35).

Foto 4.35: Zicht op het poortgebouw (Foto 04-KUHE-0003).

⁷⁰ Voor een uitgebreidere historische studie van dit gebouw kan verwezen worden naar het (niet gepubliceerde) bouwhistorisch onderzoek dat Caroline Vandegheuchte in opdracht van Erfgoed Vlaanderen uitvoerde.

⁷¹ IMPE 1979 : 181.

In november 2004 werd bij de voorbereidende werken voor de restauratie de vloer in de noordwestelijke kelder en de zuidwestelijke kamer (gelijkvloer) opgetekend. In de natuurstenen vloer van de kamer op de gelijkvloer, waren nog duidelijk de sporen van de binnenindeling van de kamer te zien. Aan de inkomdeur is een halletje te zien, waarlangs toegang was tot de wenteltrap naar boven. Ook de vertrekken van de portier zijn te herkennen. Een 3m diepe waterput werd leeggepompt, maar bevatte geen materiaal meer (Foto 4.36).

Onder de natuurstenen vloer in de kelder (Foto 4.37) werd enkele centimeters lager een andere, in elleboogverband gelegde, bakstenen vloer opgetekend (Foto 4.38). Op een aantal herstellingen aan de inkom na, was deze vloer zeer goed bewaard gebleven. Vermoedelijk is er (ten gevolge van de hoge grondwaterstand) al heel snel de iets hogere natuurstenen vloer gelegd.

Foto 4.36: Zicht op de vloer van op de gelijkvloers, met de deksel van de waterput (Foto 04-KUHE-1571).

Foto 4.37: Zicht op de natuurstenen vloer in de kelder (Foto 04-KUHE-1564).

Foto 4.38: Zicht op de bakstenen vloer in elleboogverband in de kelder (Foto 04-KUHE-1671).

Foto 4.39: Zicht op de bakstenen beerput in de zuidoostelijke hoek van de zuidoostelijke kamer.

In het voorjaar van 2006 werden bij werken voor de binnenafwerking, de resten van een rechthoekige beerput (?) aangetroffen in de zuidoostelijke hoek van de zuidoostelijke kamer van het poortgebouw (Foto 4.39). De beerput was aan de binnenzijde bezet met een pleisterlaag. Hoewel de put ouder is, wijst dit op een gebruik in de 18de eeuw. De bodem van de put was voorzien van een vloertje in rode en zwarte vierkante tegeltjes (10 x 10 cm).

Bij een eerdere restauratie was deze put (3,5 x 2,5m) reeds volledig geruimd en later opgevuld met puin (bakstenen, kalkmortel en veel leien).

De monumentaliteit van het gebouw is opvallend. De massale toevloed van pelgrims voor het Heilig Sacrament van Mirakel zorgde voor een positieve financiële input voor de abdij. Het poortgebouw kan aanschouwd worden als een baken in het landschap, voor deze pelgrims. Het parcours dat vanaf dit gebouw begon, eindigde (althans vanaf de 17de eeuw) voor het monumentale altaar in de abdijkerk.

4.3.3.1.2 Het herenhuis en de zuidelijke binnengracht (Figuur 4.7)

In 1559 hebben we de eerste vermelding van het herenhuis. Mantelius beschrijft hoe op 28 november 1559 Robert Berghes tot prins-bisschop wordt aangesteld, en enkele dagen later in Herkenrode tot priester wordt gewijd. Verder vertelt Mantelius dat Robert Berghes *"die van Herckenrode seer toegedaen, en siet men noch op Patershuijs zijn wapen met dit bijschrift: VELIS QUOD POSSIS"*. De bouw van het herenhuis wordt algemeen genomen rond 1559 gedateerd⁷².

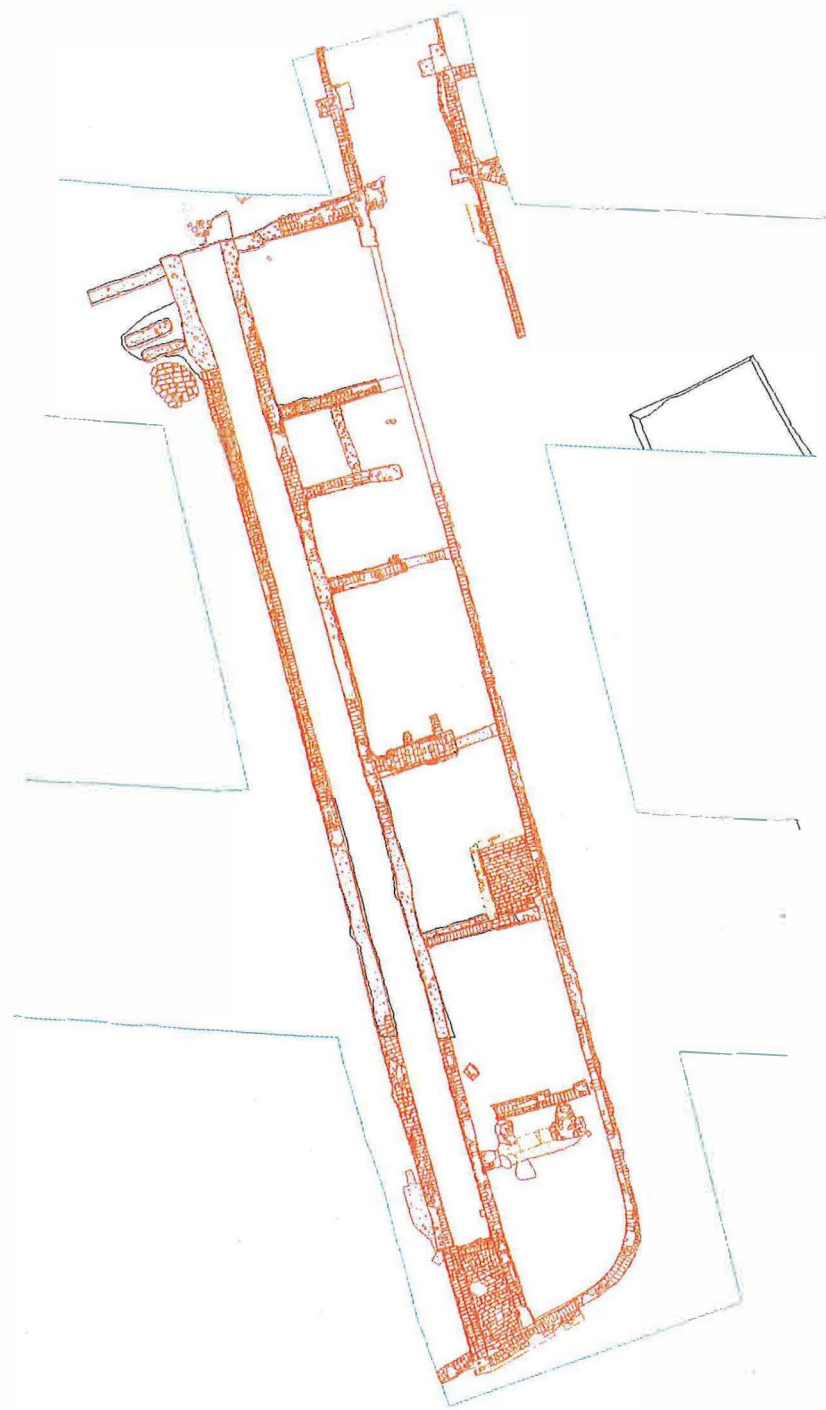
Op de gravure van Remacle Le Loup is een gebouw van twee verdiepingen te zien. In het dak zijn drie daknissen afgebeeld en twee schoorstenen. Voor het gebouw is de zuidelijke binnengracht afgebeeld, en aan de oostelijke hoek is een brugje waar te nemen. Een galerij, afgebeeld op het opmetingsplan van architect Dewez, verbond het herenhuis met de kerk.

Aanvankelijk werden slechts delen van dit gebouw in sleuven 3 en 4 aangetroffen (Foto 4.40), maar uiteindelijk is ervoor gekozen dit gebouw, samen met de brugconstructie, volledig bloot te leggen.

Foto 4.40: Zicht op sleuven 3 en 4 met daarin de sporen van het herenhuis. Met dank aan de Hasseltse brandweer voor het nemen van de foto (Foto 04-KUHE-0798).

⁷² IMPE 1979 : 187.

Figuur 4.7: Opgravingsplan van het herenhuis.

Het gebouw was 37,8 m lang en 6,6m breed (Foto 4.41). De zuidwestelijke hoek was afgerond. De binnenindeling bestond uit een lange noordelijke gang over bijna de volledige lengte van het gebouw. Enkel in de noordwestelijke hoek van de gang was een kleine (3 x 1,2m) bakstenen vloer bewaard (Foto 4.42). De benedenverdieping van

het zuidelijke deel van de woning bestond uit acht kamers en een kleine neerkamer. Op de meeste plaatsen waren de funderingen in een zeer slechte staat en de vraag dient gesteld of het gebouw niet bestaan heeft uit een bakstenen sokkel en een bovenbouw in vakwerk (dit in tegenstelling tot wat de gravure van Le Loup laat vermoeden)?

Foto 4.41: Overzichtsbeeld van het herenhuis, getrokken vanop de hoogtewerker van Erfgoed Vlaanderen (Foto 05-KUHE-1039).

In de meest westelijke kamer (6,9 x 4,1m met afgeronde zuidwestelijke hoek) werden twee haardwangen teruggevonden. Het ging om een zware constructie in baksteen en mergel (Foto 4.43). Uit archiefbronnen is geweten dat het herenhuis een eigen keuken bezat. De stevige constructie doet vermoeden dat dit hier de keuken was. Van een volgende kamer (5,7 x 4,1m) kan verondersteld worden dat dit de eetkamer was. Verdere vondsten die dit kunnen bevestigen ontbreken. De derde kamer is L-vormig, omdat een kleine neerkamer (2,4 x 1,6m) was uitgespaard. Op de bewaarde bakstenen vloer van de neerkamer (Foto 4.44) werd een majolica-schaal (vermoedelijk Antwerpse productie⁷³) uit de 17de eeuw aangetroffen (Foto 4.45). De versiering bestond uit overdadige bloemmotieven in blauwe verf. Aan de achterkant was in de standring een gaatje voorzien om de schotel op te kunnen hangen. In de vierde kamer (5,7 x 4,1m) zijn twee kleine wangen van een (sier)haard teruggevonden. Uit deze kamer, net zo min als uit de vijfde (2,8 x 4,1m), de zesde (2,4 x 1,7m), de zevende (2,4 x 2,1m) en de achtste (5,4 x 4,1m) kamer, zijn de weinige ceramiekvondsten bruikbaar voor een identificatie van de functie van de kamer.

⁷³ Mondelinge mededeling van Frans Caignie. De schaal bevindt zich momenteel in het vernieuwde Stadsmus te Hasselt.

Foto 4.42: Zicht op het vloertje in de noordwestelijke hoek van de gang van het herenhuis (Foto 04-KUHE-1634).

Foto 4.43: Zicht op de haardwangen in de eerste kamer van het herenhuis (Foto 04-KUHE-1641).

Foto 4.44: Zicht op het bakstenen vloertje van het neerkamertje (Foto 05-KUHE-0831).

Foto 4.45: 17de eeuwse majolicaschotel, gevonden in het neerkamertje (Foto 05-KUHE-1297).

De enige degelijke funderingsmuur van het herenhuis was de zuidelijke buitenmuur, die tevens dienstdeed als kaaimuur van de zuidelijke binnengracht. In de loop van de 16de eeuw was een grachtenstelsel ontstaan, waarvan ook de zuidelijke binnengracht deel uitmaakte. Ceramiekvondsten uit de eerste helft van de 16de eeuw tonen aan dat het oorspronkelijk om een open gracht met natuurlijke oevers ging⁷⁴. In de loop van de 16de eeuw, meer bepaald bij de bouw van het herenhuis, werd een deel van deze gracht gekanaliseerd (Foto 4.46). Het herenhuis en de zuidelijke kaaimuur van de gracht staan met elkaar in verband, wat een koppeling mogelijk maakt.

⁷⁴ Op plaatsen waar de gracht niet gekanaliseerd wordt, zijn de oudere grachtprofielen bewaard gebleven.

Foto 4.46: Zicht op de gekanaliseerde zuidelijke binnengracht (Foto 04-KUHE-1729).

Foto 4.47: Detail van de fraai gezaagde mergelblokken van het grachtparament (Foto 04-KUHE-0548).

Over een lengte van ten minste 53m kon stoomopwaarts van het herenhuis in sleuven 1, 2 en 3 de aan weerszijden gekanaliseerde zuidelijke binnengracht (bijna 3m breed) gevolgd worden. Deze gracht was langs beide kanten ingebed in bakstenen muren⁷⁵, afgewerkt met een mooi gezaagd mergelparament (Foto 4.47). Langsheen het herenhuis was slechts de zuidelijke kant van de gracht, over een lengte van ongeveer 40m, gekanaliseerd. Eens voorbij het herenhuis, afdraaiend in noordelijke richting (voor de tiendenschuur door richting Tuilterdammer), is nooit sprake geweest van een kanalisatie. In sleuf 5 werd een bijna 8m breed grachtprofiel blootgelegd.

In tegenstelling tot veel andere sites is de gracht in Herkenrode nooit overwelfd geweest⁷⁶. Doordat de gracht altijd aan de open lucht heeft gelegen, zijn in de loop van de tijd veel zaden en pollen van planten en (on)kruiden in de sliblagen terecht gekomen. In tegenstelling tot wat verwacht was, werd in de zeefstalen geen consumptieafval aangetroffen⁷⁷.

Ceramiek uit de onderste grachtlagen is voornamelijk op het einde van de 16de en in de 17de eeuw te dateren, waaronder een stuk baardmankruik en een met religieuze friezen versierde kan uit Raeren met daarop het opschrift "[DIT] IS DEI SCHONE HEISTORIA VAN SUJISANNA INT KORTE EIT GESCHNEIDEN IE 84 EP EKJ"⁷⁸. Steengoedmateriaal uit alle belangrijke productiesites werd in grote getalen ingezameld, roodbakkend aardewerk werd opvallend minder aangetroffen, terwijl grijsbakkend aardewerk helemaal ontbrak. De ceramiek uit de bovenliggende puinlagen is dan weer in de 18de-19de eeuw te dateren, en is afkomstig van de afbraak van de abdij⁷⁹.

Door de hoge grondwaterstand zijn de bewaringsomstandigheden voor hout en leder ideaal: resten van een oudere houten grachtbeschoeiing en schoenen vormen dan ook de belangrijkste vondstcategorieën. Ook een aantal oudere metalen vondsten kwamen uit de onderste grachtvulling. Op de grachtbodem lag een scheepjespenning

⁷⁵ Deze muren waren tot meer dan 2,5m onder het huidig looppniveau gemetst, op een stabiele zandlaag. Werken in deze grachten bracht steeds het nodige grondwater en alle problemen van dien met zich mee.

⁷⁶ BOULEZ, DE FAYS, DOYEN & DUBUISSON 2004.

⁷⁷ Daarom werd ook beslist, in samenspraak met Anton Eryvynck en Jan Bastiaens (beiden VIOE) om de verzamelde zeefstalen niet bij te houden.

⁷⁸ GAIMSTER 1997: 240-241.

⁷⁹ Verdere bestudering van het ceramiekmateriaal dient nog te gebeuren, maar zal zeker geen interessanten museale stukken opleveren.

(Nürnberg, 1475-1525) in messing. Een tiental kleine en grotere naalden en een boetnaald zijn aanwijzingen voor een lokale visser.

Net op de oostelijke hoek van het herenhuis is de aanzet gevonden van een bruggewelfje (3,4m breed) dat over de gracht liep (Foto 4.48 en Foto 4.49) en zo toegang gaf tot onder andere de begraafplaats van het klooster, maar via de galerij langs het herenhuis ook verder doorliep naar de kerk. Van de betreffende galerij zijn zo goed als geen sporen teruggevonden. Aangezien deze constructie geen stevige funderingen vereiste (slechts het dragen van een lichte structuur), werden de meeste resten hiervan al in de 19de eeuw, bij de afbraak, opgeruimd.

Foto 4.48: Zicht op de brugfundering over de zuidelijke binnengracht (Foto 05-KUHE-0788).

Foto 4.49: Zicht op de brugfundering over de zuidelijke binnengracht. Aan weerszijden zijn de aanzetten van het bruggewelf zichtbaar (Foto 05-KUHE-0810).

4.3.3.1.3 Het gastenverblijf (Figuur 4.8)

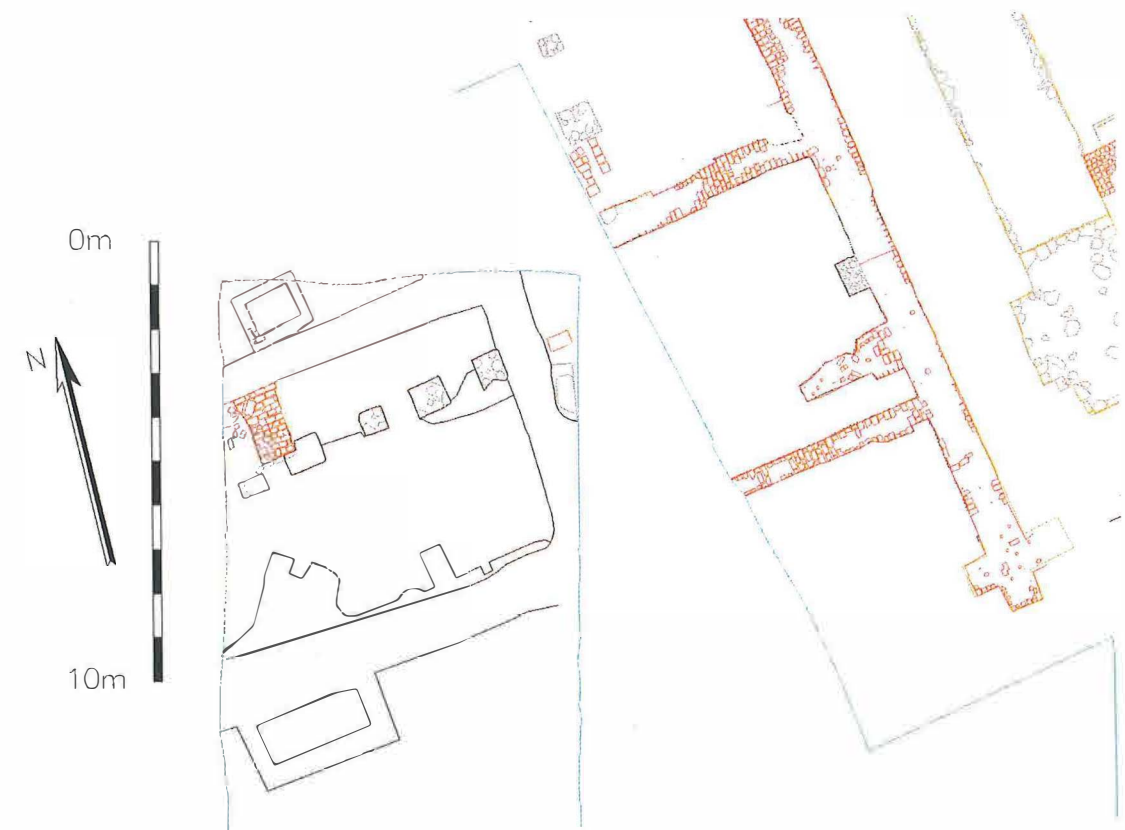
Hoewel hij geen bronvermelding doet, beweert Caluwaerts dat het gastenverblijf in 1570 werd opgetrokken⁸⁰. Op de gravure van Remacle Le Loup is dit gebouw, in het verlengde van de kerk gelegen, afgebeeld met een trapgevel.

Delen van dit gebouw werden tijdens de opgravingen onderzocht. Zo werd vastgesteld dat het gastenverblijf onmiddellijk aansluit aan de kerk en de galerij ertussen (Foto 4.50). Dewez tekent immers dat het gastenverblijf enkel met een gang (?) verbonden was met deze galerij. Ook de lokatie die Meysman op zijn plan geeft klopt niet. Meysman heeft in zijn tekening het gastenverblijf meer noordelijk getekend, om zo alle gebouwen mooi af te kunnen beelden.

In totaal konden twee grote kamers (7,1 x 5,8m en 5,8 x minstens 8m) gereconstrueerd worden. De muren waren opgetrokken in bakstenen en gemetst met een gele zandige kalkmortel. Deze resten waren in zeer slechte staat en op sommige plaatsen kon enkel het negatieve spoor (in de vorm van baksteenpuin) gevolgd worden.

In de eerste kamer, het dichtst tegen de kerk gelegen, werden twee structuren (één in ijzerzandsteen en één in baksteen) opgegraven. De functie is niet duidelijk, maar mogelijk hebben ze te maken met een fundering van een trap naar de galerij toe. In de aanwezige grondsporen werd geen materiaal teruggevonden.

⁸⁰ CALUWAERTS 2002: 34.

Figuur 4.8: Opgravingsplan van het gastenverblijf.

De tweede rechthoekige kamer, waarvan de westelijke muur niet binnen onze sleuven viel, is door middel van ten minste vijf zuilbasissen in ijzerzandsteen, in twee delen opgedeeld. Hierdoor ontstonden twee ruimten van respectievelijk 1,4m en 3,6m breed. Tussen de twee westelijkste zuilbasissen en de noordelijke buitenmuur werd een klein bakstenen vloertje vrijgelegd (Foto 4.51).

Foto 4.50: Foto, genomen vanuit de hoogwerker van Erfgoed Vlaanderen, met de resten van het gastenverblijf (Foto 05-KUHE-0990).

Foto 4.51: Zicht op de vijf ijzerzandstenen sokkels en het bakstenen vloertje (Foto 05-KUHE-1146).

Tegen de zuidelijke buitenmuur van het gastenverblijf werd het negatieve spoor van een kleine, onbekende constructie (2,3 x 0,8m) gevonden.

Langs de noordzijde van het gastenverblijf werd een beerputje (1 x 0,8m) aangetroffen (Foto 4.52). De bovenste 0,90m, van deze 1,3m diepe put, bestond uit puin (laag 1). Bij het buiten gebruik stellen van deze put werd hij volgestort met bakstenen, kalkmortel, leien, daktegels en allerhande rommel. De aangetroffen ceramiek is hoofdzakelijk in de 17de eeuw te dateren. Dit kan wijzen op een reeds vroeg buiten gebruik stellen van de put. Twee fragmenten van majolicategels (afkomstig van de vloer uit de kerk) werden in deze bovenste laag aangetroffen (Foto 4.53).

Vervolgens kwam een bijna 10 cm dikke donker grijze beerlaag (laag 2) met hierin ceramiek uit het laatste kwart van de 16de eeuw. Een intacte steengoedkruik uit Raeren, versierd met drie medaillons, is hier de belangrijkste vondst (Foto 4.54). Eén van de drie medaillons toont het wapenschild van een Raerense handelaar, *Peter Svartzenburch ende Margret van Nechtrsen*⁸¹. Verder werd een klein kommetje in roodbakkerende ceramiek, versierd met witte slib en een groene kikker in reliëf (Foto 4.55). De symboliek van de vergankelijkheid van het leven is hier zeker op zijn plaats. Een gelijkaardig voorwerp uit Alkmaar werd met een opschrift in de slibversiering gedateerd in 1608⁸². Beide voorwerpen zijn museaal zeer interessant, en geven ook een goede datering voor de beerput.

In deze laag, en in veel minder mate ook in de beerlaag (eveneens 10 cm) eronder (laag 3), zaten veel resten van organische aard. Onder andere kersen-, pruimen en druivenpitten werden gevonden, evenals de zaden van een aantal (on)kruiden. Verder onderzoek op het VIOE moet een beter beeld geven over de voedingsgewoonten en – resten.

Onder de derde laag bevond zich een bruingele zandige laag die, op enkele linsen beer, natuurlijk leek. Er bleek zich onder deze 15 cm dikke laag nog een houten plank te bevinden. Hiermee was de onderkant van de beerput bereikt.

Uit lagen 2 en 3 werden pollenstalen genomen. Het onderzoek hiervan gebeurde door Koen Verhoeven.

Foto 4.52: Zicht op de beerput en het bakstenen vloertje (Foto 05-KUHE-1148).

Foto 4.53: Twee fragmenten van majolicategels.

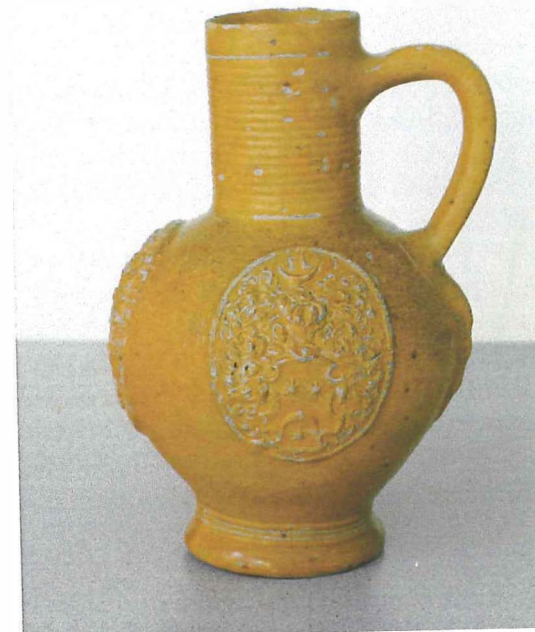

Foto 4.54: Steengoedkruik uit Raeren (Foto 05-KUHE-1579).

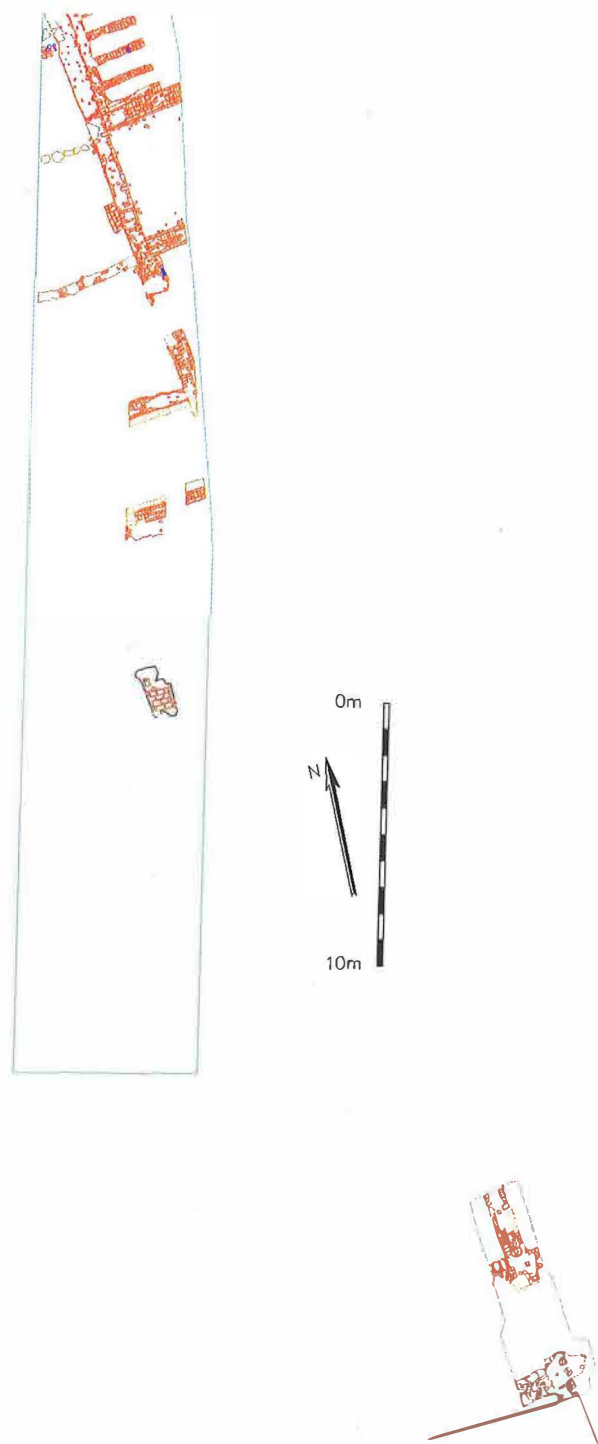
Foto 4.55: Kommetje met kikker in reliëf (Foto 05-KUHE-1450).

4.3.3.1.4 Poort en scheidingsmuur (Figuur 4.9)

De oostelijke gevel van de paardenstallen werd tegen een oude scheidingsmuur (60 cm dik) binnen het klooster gebouwd. Deze muur liep vanaf de paardenstallen richting de kerk. In de 17de eeuw werd een deel van deze muur gebruikt bij de bouw van het kruiskoor van de kerk. Op de plannen van Meysman en op de gravure van Le Loup komt deze structuur voor.

⁸¹ GAIMSTER 1997: 130.

⁸² OSTKAMP 2004: 112-155.

Figuur 4.9 Opgravingsplan van de poort en scheidingsmuur.

Foto 4.56: Zicht op de poortopening (Foto 04-KUHE-0346).

Foto 4.57: Gat in de funderingsmuur voor de scharnierbalk van de poort (Foto 04-KUHE-0344).

Ter hoogte van de paardenstallen staat bij zowel Meysman als Le Loup een monumentale poort getekend. Tijdens een kleine opgraving aan de noordoostelijke hoek van de paardenstallen, werd in de scheidingsmuur een opening (ca. 2,80 m) aangetroffen waar zich de poort bevond (Foto 4.56). Twee grote gaten in de fundering van de muur geven aan waar de scharnierbalken van de poortdeuren zaten (Foto 4.57). Een munt die in één van deze gaten werd gevonden, blijkt een kleine brúle in biljoen⁸³ van prins-bisschop Everaard van der Marck te zijn, geslagen in 1518.

De muur werd voorts éénmaal onderbroken door de gekanaliseerde zuidelijke binnengracht en een poortje erlangs. Net naast dit poortje, tekenen zowel Le Loup en Meysman, een rechthoekig gebouw. Dit gebouw staat in verband met de scheidingsmuur, en moet dus op hetzelfde moment (vroeg 16de eeuw) gebouwd zijn. De resten van een stevige bakstenen constructie (4,2m breed) werden blootgelegd in sleuf 1 (Foto 4.58 en Foto 4.59). Ceramiek die in deze kamer werd gevonden dateert uit de 16de eeuw.

De scheidingsmuur liep nog verder door richting de kerk, maar werd vermoedelijk op het einde van de 18de of het begin van de 19de eeuw volledig uitgebroken (Foto 4.60).

Deze structuren speelden een rol in de opdeling van het domein binnen het klooster. Nadat de bezoeker voor het klooster doorheen het poortgebouw was gepasseerd, kon hij een mooie dreef nemen om via de monumentale poort het terrein van de abdis te betreden. Dit was de enige manier van contact met de buitenwereld, voor de zusters die anders teruggetrokken in hun slot leefden.

⁸³ VANHOUDT 1996: 71.

Foto 4.60: Deze foto toont de abdijmuur, en de uitgebroken delen (Foto 04-KUHE-0462).

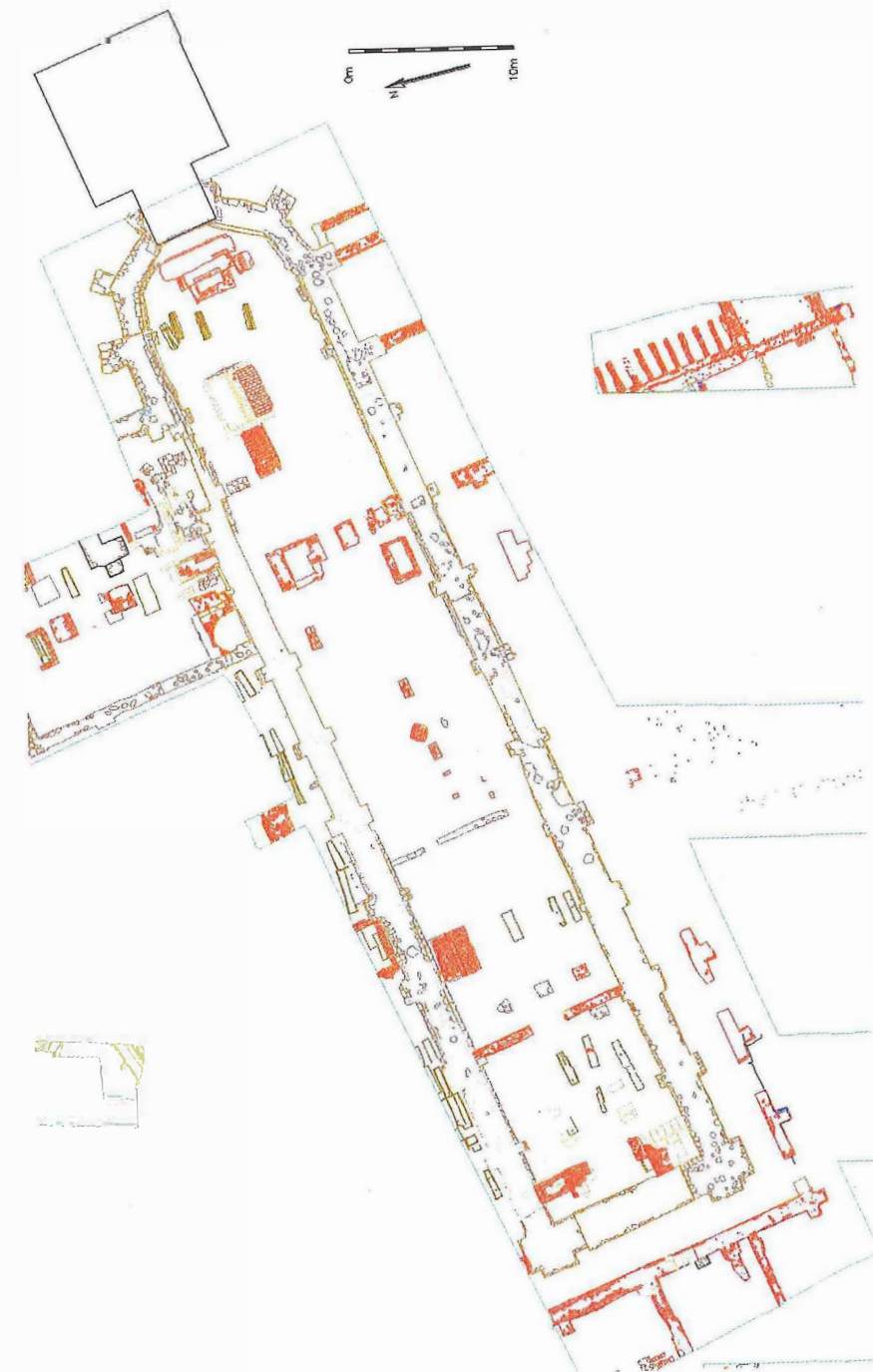
Foto 4.58: Zicht op de kloostermuur en het aanliggende gebouw (Foto 04-KUHE-1071).

Foto 4.59: Zicht op het gebouw (Foto 04-KUHE-0189).

4.3.3.1.5 De abdijkerk

Het religieuze leven van een klooster speelt zich uiteraard grotendeels af in en rond de abdijkerk. Dit is het meest sacrale en belangrijkste gebouw op de ganse site. Dankzij de gravure van Le Loup en de tekening van Meysman hebben we een beeld van het kerkgebouw. Ook Dewez geeft een idee van de binnenindeling. Toch geven geen van de drie de situatie in de 16de eeuw weer. Onder andere de galerij en het kruiskoor zijn nog niet gebouwd in de 16de eeuw.

Figuur 4.10: Opgravingsplan van de 16de eeuwse abdijkerk.

Foto 4.61: Opname van de 16de eeuwse abdijkerk, genomen vanop de hoogtewerker van Erfgoed Vlaanderen (Foto 05-KUHE-0998).

Het eigenlijke bouwcontract van de 16de eeuwse abdijkerk is niet bewaard gebleven. In de contractenbundel, bewaard in Averbode, zit wel een contract van 7 maart 1521 waarin sprake is van een oude en een nieuwe kerk (*"...die alde kercke staende tusschen die groote nieu kercke ende dat nieu capittelhuys, ..."*)⁸⁴. Al te vaak wordt dit als het bouwcontract van de nieuwe kerk gezien en wordt de bouw van de abdijkerk aan abdis Mechtildis de Lechy (1519-1548) toegeschreven. Voor de bouw van een dergelijk groot gebouw zou zeker niet een zo beperkt contract zijn opgesteld.

In 1521 is de kerk ook al (bijna) klaar. In een overeenkomst van 29 maart 1520 geeft abdis Mechtildis de Lechy aan Conradt van Nurenbergh opdracht om een graf te voorzien en de zerk te kappen van de op 27 november 1519 overleden abdis Gertrudis de Lechy (1491-1519)⁸⁵. Volgens ons wijst dit alles erop dat het niet Mechtildis de Lechy maar Gertrudis de Lechy was die opdracht gaf tot de bouw van de nieuwe abdijkerk. Na haar dood was het haar opvolgster die nog verantwoordelijk was voor de (rijkelijke) afwerking ervan. De aanvang van de bouw moet dan liggen tussen 1512, de eerste keer dat Conradt van Nurenbergh in Herkenrode als bouwmeester optreedt, en de dood van Gertrudis de Lechy in 1519.

In 1532 worden de gebeenten van de graven van Loon door Mechtildis de Lechy overgebracht naar een indrukwekkend mausoleum in de nieuwe abdijkerk. Een opschrift op dit mausoleum beschrijft de schenking in 1182 van graaf Gerard I. Waar het monument zich nu bevindt is niet geweten, net zo min als die van een aantal andere grafstenen die Goole en Potargent in 1965 beschrijven. Het is zelfs onduidelijk waar ze de originelen zagen of op welke bronnen zij voortgaan voor de beschrijving van de grafstenen. Tijdens de opgravingen werden in alle geval geen aanwijzingen gevonden.

De teruggevonden resten van de kerk waren ronduit indrukwekkend (Foto 4.61). Dankzij ook de bereidwillige goedkeuring van de zuster van het Heilig Graf⁸⁶, kon het enorme gebouw (oost-west oriëntatie), met muren van bijna 1,5m dik in grote ijzerzandstenen en kalkstenen blokken, volledig worden vrijgelegd. De kerk was 64m lang en 10m breed⁸⁷. Op ongeveer 4,5 meter van elkaar zijn telkens kleine steunberen aan de binnen- en buitenzijde voorzien. Het koor van de éénbeukige kerk was vijfhoekig⁸⁸. Oude vloerniveaus werden nergens teruggevonden.

De enige duidelijk waarneembare bouwnaden in de kerkfundering, zijn te zien aan de westkant van de kerk. Het lijkt wel of de westmuur iets later werd ingepast tussen de twee zwaar versterkte hoeken.

Drie zuilfunderingen in ijzerzandsteen, een goede 13m oostelijk van de achterkant van de kerk, zijn de enige sporen van een binnenindeling uit deze periode. Ook later vallen deze drie zuilfunderingen samen met de afscheiding van het dames- en het lekenzusterskoor. Gelijkaardige wanverhoudingen in grootte zijn ook elders duidelijk

⁸⁴ IMPE 1979 : 178.

⁸⁵ IMPE 1979 : 176-177.

⁸⁶ Onze welgemeende en hartelijke dank voor deze toelating, in het bijzonder aan zuster Patricia, want hierdoor was het mogelijk het volledige hoogkoor te onderzoeken.

⁸⁷ Over de uiteindelijke hoogte wordt het één en ander uiteengezet in de tweede abdifase B.

⁸⁸ Tijdens een beperkte opgraving in 1974 werd een deel van deze absis blootgelegd. De tekening die Impe publiceert (IMPE 1979: 173) komt overeen met de latere opgravingen. Enkel de melding van de vondst van een vloer in gekleurde vierkante tegeltjes (ca. 4,2 tot 4,4 cm) moet in twijfel worden getrokken. Deze tegeltjes dateren uit de 13de-14de eeuw, en kunnen als dusdanig niet in verband in de 16de eeuwse context liggen. Wel werden bij de recente opgravingen in de zone aansluitend op het kloosterpand eveneens veel van deze tegeltjes (buiten context) gevonden.

waar te nemen. De zone bestemd voor de lekenzusters was in de kerk van La Paix Dieu nog veel kleiner⁸⁹.

Merkwaardig is een plaatselijke versmalling (lengte van 5,3m) in de noordelijke koormuur (ter hoogte van de aansluiting met het oostelijke kloosterpand). Mogelijke oorzaken hiervoor zijn elders reeds besproken⁹⁰.

Het enige stuk bewaard opgaand muurwerk van deze kerk bevindt zich in de absis, waar in de 17de eeuw de sacramentskapel werd bijgebouwd. Doordat deze kapel nooit verdwenen is, is in de fundering en de aansluiting tussen absis en kapel een restant van de oude kerk bewaard (Foto 4.62).

Foto 4.62: Zicht op het bewaard stuk opgaand muurwerk (Foto 05-KUHE-0413).

Resten van een dwarsbeuk of kruiskoor zijn uit deze periode niet teruggevonden. Ook sporen van altaarfundamenten werden niet aangetroffen. Hoewel vaak verwezen wordt naar het standaardplan voor een cisterciënzerklooster, is dit niet geheel onlogisch. In mannenkloosters is een veelvoud aan altaren nodig om de verschillende monniken in staat te stellen hun missen op te dragen. In een vrouwenklooster is slechts één persoon bevoegd om missen op te dragen. Meer altaren zijn dus niet nodig. Hieruit blijkt ook hoe voorzichtig moet worden omgesprongen met het overbrengen van een ideaalplan op een werkelijke site. Zeker de eigenheid van vrouwenkloosters komt veel te weinig tot uiting in het standaardplan.

In de kerk zelf zijn resten van 17 graven blootgelegd (Foto 4.63). Of deze graven dan wel in subfase A, B of C thuishoren is niet te achterhalen. Ook een aantal lege grafkelders zijn moeilijk nader te dateren.

In de kerk zelf werden bitter weinig vondsten gedaan. De mooiste vondst zijn een tiental paternosterbolletjes in rood glas. Ook enkele nog niet gedateerde muntjes en

⁸⁹ Mondelinge mededeling van Virginie Boulez tijdens een werkbezoek te Amay eind 2004.

⁹⁰ Zie de beschrijving van de kerk uit de eerste abdijfase.

enkele metalen voorwerpen komen uit het gebouw. Ceramiekcontexten werden in het volledige gebouw niet aangetroffen.

Foto 4.63: Begraving in de kerk (Foto 05-KUHE-0498).

Ook resten van de monumentale majolicategelfloer werden niet binnen de kerk zelf teruggevonden. Wel werden elders op de site een aantal slecht bewaarde fragmenten⁹¹ aangetroffen (in afbraakcontexten). De meeste tegels verlieten in 1888 de site en vonden grotendeels een nieuw onderkomen in het Jubelparkmuseum te Brussel. Toch raakten een aantal tegels nog verder verspreid. In één van de kasteeltjes van de familie Claes te Alken, werden majolicategels herbruikt. En op de antiekmarkt worden nog regelmatig partijen majolicategels van het Herkenrode-type te koop aangeboden.

4.3.3.1.6 Het grafveld

Ten zuiden van de kerk bevond zich het grafveld van de de lekenzusters, de knechten en hun families, waaronder ook twee kinderen en een baby. Normaal gezien is de begraafplaats via een dodendēur in de noordelijke dwarsbeuk bereikbaar, maar de ligging van het kloosterpand in het noorden, verhindert dit. Een 30-tal skeletten werden hier door en over elkaar teruggevonden (Foto 4.64). Slechts een klein deel van het grafveld kon binnen sleuf 2 onderzocht worden. De westelijke kant van deze sleuf werd grondig verstoord door de bouw van een 19de eeuwse gebouw in vakwerk voor de arbeiders van Claes.

De bewaringstoestand van het bot was goed, maar van de houten kisten bleef niets over. Dit in tegenstelling tot de begraving in de gebouwen (kerk, kloosterpand en kapittelzaal) waar de verzuurde bodem de beenderen grotendeels oploste, terwijl door de natte toestand de houten kisten heel goed bewaarden. Buiten nagels die het

⁹¹ Enkele van deze fragmenten werden reeds door Frans Caignie van de tegelvereniging bestudeerd en geïnventariseerd. Op een colloquium in Ten Duinen werd eind 2005 dieper ingegaan op de majolicategels van het Herkenrode-type.

mogelijk maakten een aantal van de kisten te reconstrueren, werden er geen vondsten gedaan in de graven.

Foto 4.64: Zicht op het grafveld buiten de kerk (Foto 05-KUHE-1127).

Onderzoek van de skeletten moet het mogelijk maken een vergelijking te krijgen tussen de gewone werkzuster en de koordames, die in het kloosterpand begraven lagen. Eventuele pathologieën kunnen wijzen op ziektes, tekorten of onevenwichtigheden in het voedsel en doodsoorzaken. Dit onderzoek moet nog opgestart worden en zal door Marit Vandenbruane (VIOE) uitgevoerd worden.

4.3.3.1.7 De zuidelijke pandgang (Figuur 4.11)

Van de muur, gelegen langs de binnentuin, lag zo goed als niets binnen onze sleuven. Eén sondage leverde een bijna 1,5m dikke bakstenen muurfundering op. Toch kon zo de volledige breedte (2,5m) van de pandgang worden bepaald.

In de zuidelijke pandgang werden minstens 52 graven vrijgelegd en voor verdere studie gelicht⁹². Normaal gezien gaat het hier steeds om koordames die binnen het klooster zelf begraven werden.

Omwille van de verzuring van de bodem in een gebouw, was het botmateriaal in een zeer slechte toestand (Foto 4.65). De hoge grondwaterstand had er wel voor gezorgd dat de eikenhouten grafkisten perfect bewaard bleven (Foto 4.66 en Foto 4.67). Eén grafkist werd in haar totaliteit gelicht en vervoerd naar het depot van het VIOE in Zellik. Verder onderzoek kan hierop eventueel nog gebeuren. Vondsten in de graven werden niet gedaan.

⁹² Dit onderzoek zal bij het VIOE gebeuren door Marit Vandenbruane.

Figuur 4.11: Zicht op het kloosterpand.

Foto 4.65: Begraving in de zuidelijke pandgang (Foto 05-KUHE-1175).

Foto 4.66: Begraving in een grafkist (Foto 05-KUHE-1211).

Foto 4.67: Zicht op een lege grafkist (Foto 05-KUHE-1264).

4.3.3.1.8 De westelijke pandgang en de conversengang (Figuur 4.11)

In sleuf 12 werden de resten van de westelijke pandgang en de conversengang opgegraven (Foto 4.68). Beide gangen lagen samen onder één dak, en vormden de westelijke vleugel van de abdij (6,6m breed). Net binnen de sleuf werd nog de hoek van een, op Dewez ook afgebeeld, traptorentje aangetroffen. Deze constructie (baksteen en onderaan ook enkele mergelblokken) was in verband gemetst met de

westelijke buitenmuur. Op de verdieping kunnen zich de voorraden van het klooster bevonden hebben.

Foto 4.68: Zicht op de conversengang en de westelijke pandgang (Foto 05-KUHE-1094).

De conversengang (ca. 3m breed) lag in het verlengde van de galerij die begon aan het herenhuis en achter de kerk doorliep⁹³. De westelijke buitenmuur, opgetrokken in baksteen, was bijna 1m breed. Via deze gang, en een deur in de noordelijke pandgang, ter hoogte van de opdeling in de kerk tussen lekenzusters- en koordameskoo, was de circulatie voor de conversen mogelijk.

Van de scheidingsmuur tussen de conversengang en de westelijke pandgang⁹⁴, duidelijk afgebeeld op het opmetingsplan van Dewez, werd zo goed als niets teruggevonden. Enkel twee vierkanten grondsporen geven aan waar de scheiding zich bevond (Foto 4.69). Deze muur had nooit een echte dragende functie, en is daarom ook nooit zo stevig gefundeerd geweest als de buitenmuren. Claes breekt begin 19de eeuw de muur zelfs helemaal uit om zijn weefgetouwen hier te kunnen zetten.

De westelijke pandgang is eveneens bijna 3m breed. De oostelijke buitenmuur (kant kloostertuin), opgetrokken in baksteen, was ongeveer 0,8m dik. Dit was het exclusieve terrein van de koordames.

Er werden geen vondsten gedaan in deze zone. Ook begraving werd niet aangetroffen, en lijkt zich beperkt te hebben tot de noordelijke pandgang, de kapittelzaal en de kerk.

⁹³ De verblijfplaatsen van de conversen bevonden zich tussen de noordelijke vleugel en de Tuilterdemer. Bij het verbreden van de Tuilterdemer in het voorjaar van 2006 werden de resten (baksteen en ijzerzandstenen onderbouw) van een 9,5m breed gebouw gevonden. Ook enkele uitbraaksporen in de zone ten noordwesten van de refter kunnen vermoedelijk aan dit conversengebouw worden toegewezen.

⁹⁴ Gelegen tussen de zuidwestelijke hoek van het rechthoekig ijzerzandstenen gebouw (zie eerste abdijsfase) en de noordwestelijke hoek van de kerk.

Foto 4.69: Coupe van één van de vierkante grondsporen die aangeven waar de scheidingsmuur tussen de conversengang en de westelijke pandgang lag (Foto 05-KUHE-1345).

4.3.3.1.9 De noordelijke pandgang en de gebouwen van de noordelijke vleugel (Figuur 4.12)

In sleuf 12 werd de hoek tussen de noordelijke en westelijke pandgang vrijgelegd (Foto 4.70). Ook in sleuf 14 kon een deel van de noordelijke pandgang (3m breed) onderzocht worden. De bakstenen muur aan de kant van de kloostertuin was ongeveer 1m breed.

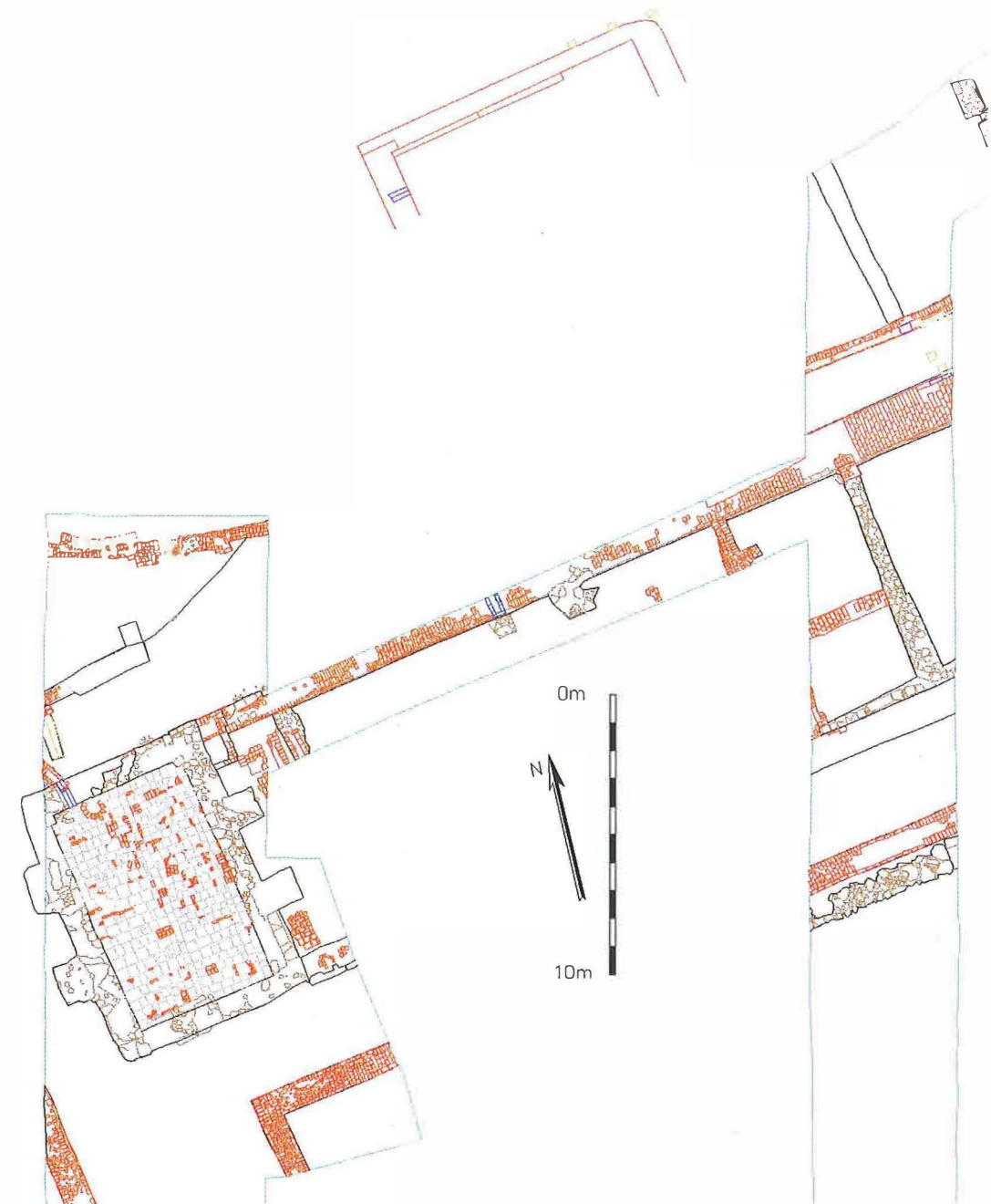
Er werden in de pandgang zelf geen vondsten gedaan.

De indeling van de noordelijke vleugel verschilt deels van de vorige abdijfase. De verschillende kamers zullen weer overlopen worden van west naar oost. De kaaimuur in ijzerzandsteen (zie eerste abdijfase) werd herbruikt en diende als fundering voor een iets minder brede bakstenen muur.

Ook in de tweede abdijfase werd de oorspronkelijke watermolen herbruikt. Zoals al in de beschrijving van het gebouw, in de eerste abdijfase, is gebleken, werd in de 16de eeuw (na bijna 300 jaar van gebruik) de vloer in kalksteenblokken vervangen door een bakstenen exemplaar. Tegen de oostelijke muur werden hiervan nog beperkte resten teruggevonden. Ook het kleine gemetste putje in de noordwestelijke hoek van de kamer is in deze periode te plaatsen (Foto 4.71).

Op twee plaatsen werden sporen van ontwatering (op het niveau van de nieuwe vloer) aangetroffen. Een eerste spoor was een gootje in blauwe hardsteen, ter hoogte van het gemetste putje. In de oude grachtbedding⁹⁵ loopt dit gootje verder in een bakstenen afloop (Foto 4.72). Het tweede spoor is een grijze mortellaag in het midden van de noordelijke muur. Ook in de volgende grote kamer van de noordelijke vleugel werd een afvoer in blauwe hardsteen (doorheen de bakstenen muur) gevonden. Veronderstelt mag worden dat deze afvoeren gebruikt werden om het kuiswater te draineren.

⁹⁵ Nog maar een bewijs dat deze oude gracht niet meer in gebruik en gedempt was.

Figuur 4.12: Opgravingsplan van de noordelijke vleugel van het 16de eeuwse kloosterpand.

Welke functie de kamer had, is niet te achterhalen. Verdere vondsten uit de 16de eeuw (of later) werden niet gedaan binnen het gebouw.

De volgende kamer, eerder een gang (2 x 8,2 m), was smaller dan in de voorgaande periode. Op het opmetingsplan van Dewez staan in deze kamer de oude steunberen niet afgebeeld. Ten laatste in de 16de eeuw zullen deze verwijderd zijn, om de nodige plaats te behouden in de gang.

In de noordwestelijke hoek werd een kleine bakstenen(bezink)put, met bakstenen bodem, gevonden (Foto 4.73). Doorheen de oude ijzerzandstenen kaaimuur werd een afvoer gekapt. De ceramiek die zich hierin bevond is nog niet nader onderzocht. Voorts werd in deze gang een klein vloerfragment in vierkante tegels opgegraven.

Foto 4.70: Noordwestelijke hoek van het kloosterpand (Foto 05-KUHE-1669).

Foto 4.71: Putje in de kalkstenen vloer (Foto 05-KUHE-1327).

Foto 4.72: Afwateringsgootje doorheen de ijzerzandstenen muur (Foto 05-KUHE-1334).

Foto 4.73: Bakstenen bezinkputje (Foto 05-KUHE-1426).

De derde kamer is een grote zaal (17,2 x 8,2m), die Dewez aan de noordzijde tekent met vijf grote raamopeningen. Een functie voor deze zaal is niet gekend. In de vierde kamer (4,6 x 4,4m) is een haardwang aangetroffen (Foto 4.74). In een cisterciënzerklooster zijn doorgaans maar weinig kamers verwarmd. Mogelijk was dit de 'opwarmkamer' die zich meestal in de buurt van de keuken bevond. De vijfde kamer meet 4,6 x 3,3m. Ook hier zijn weer geen aanwijzingen voor een eventuele functie van de kamer.

Foto 4.74: Zicht op de muur tussen de derde en vierde kamer, met links de resten van een haardwang (Foto 05-KUHE-1758).

Een zesde kamer (8,2m breed) kon slechts gedeeltelijk onderzocht worden. Op het plan van Dewez staat in deze grote ruimte, tegen de niet teruggevonden oostelijke muur een grote haard. Waarschijnlijk gaat het hier om de oude keuken. Tussen de keuken en de refter tekent Dewez nog een smalle gang. De refter bevond zich op dezelfde plaats als de middeleeuwse refter. Tegen de noordelijke muur werd een klein bakstenen vloertje blootgelegd. De refter kon echter maar heel fragmentair onderzocht worden. De noordelijke vleugel loopt nog verder door, langsheen de tweede pandgang, in de richting van de individuele zusterzellen. De bespreking van het verdere verloop van de noordvleugel wordt gedaan bij de tweede pandgang.

4.3.3.1.10 De oostelijke pandgang en de gebouwen van de oostelijke vleugel

In een contract uit 1523 wordt de plaatsing van onder andere een "stove" besteld voor "in diē cleyn sale tot Herkenrode"⁹⁶. Een verdere omschrijving van de functie van de kamer volgt niet. Op het plan van Dewez is te zien dat deze kamer minder breed is als de twee andere vertrekken van deze vleugel. Vermoedelijk gaat deze toestand al terug tot de middeleeuwen. De breedte komt overeen met die van de refter.

⁹⁶ IMPE 1979: 187.

Op 29 maart 1520 krijgt Conradt van Nurenbergh opdracht voor het *"maken dat capittelhuys int viercante te metsenen"*⁹⁷. Nog volgens hetzelfde contract moeten er twee vensters uitgeven op het kloosterpand, en drie aan de achterkant. Het kapittelhuis wordt overwelfd met ribben en sluitstenen in mergel. De aannemer moet de bestaande grafstenen verplaatsen en de ganse kapittelzaal met arduin bevloeren. Dat er in het contract van 7 maart 1521⁹⁸ melding wordt gemaakt van een *"nieu capittelhuys"* hoeft niet te betekenen dat dit niet op dezelfde plaats van het oude kan zijn herbouwd.

Meer sporen, dan die reeds besproken in de eerste abdijfase, zijn niet aangetroffen. Het onderzoek van het botmateriaal kan hopelijk nog enkele nieuwe elementen aan het licht brengen.

De functie van de meest zuidelijke kamer is andermaal niet bekend. Het is meer dan waarschijnlijk de verzamelplaats van de koordames om in processie de kerk te kunnen betreden. In dat opzicht kan het beschouwd worden als een soort dwarsbeuk, hoewel op het plan van Dewez hier een muur getekend staat. Ook twee bakstenen funderingen van twee van de drie pijlers die Dewez in deze kamer tekent zijn opgegraven.

Foto 4.75: Trapfundering langs de kerk (Foto 04-KUHE-1299).

In het contract van 7 maart 1521 wordt opdracht gegeven tot het maken van een trap die vanuit de slaapzaal (bovenverdieping oostelijke vleugel) naar de kerk leidde. De funderingen van deze trap werden tijdens de opgravingen blootgelegd (Foto 4.75).

De begraving in deze kamer, is vermoedelijk voornamelijk in vanaf de 16de eeuw te dateren. Er zijn namelijk een aantal graven die resten uit de eerste abdijfase doorsnijden.

⁹⁷ IMPE 1979 : 176-177.

⁹⁸ IMPE 1979: 178.

4.3.3.1.11 De kloostertuin

Het kloosterpand omgaf een grote vierkante binnentuin (32 x 31,4m). Samen met het kloosterpand was dit een bron van innerlijke en spirituele rust binnen het klooster. In sleuf 14 werden een heel aantal niet dateerbare langwerpige grondsporen aangetroffen. Wat dit naar activiteit in de kloostertuin betekende, is niet te achterhalen. In het midden van de kloostertuin werd een zwaar verstoorde zone vastgesteld. Omwille van de hoge grondwaterstand kon dit slechts beperkt opgegraven worden. De ceramiek hieruit is nog niet onderzocht.

4.3.3.1.12 Het tweede kloosterpand, de zusterverblijven en de noordelijke vleugel

Hoewel dit eerder uitzonderlijk was, had Herkenrode nog een tweede pandgang. In het zuiden bevond zich een overdekte gang, waarop ook de galerij aansloot die het abdissenkwartier met het klooster verbond. Binnen de sleuven werd hiervan niets aangesneden.

De westelijke kan van het pand, had geen overdekte galerij. De gebouwen uit de oostelijke vleugel van het eigenlijke kloosterpan (zie hoger) stonden hier. Zeer vage sporen (uitbraaksporen) van de verbinding tussen beide panden, werd net ten zuiden van de refter aangetroffen. Archeologische vondsten werden echter niet gedaan.

Ook de laatste vage sporen van de noordelijke pandgang werden teruggevonden. Het contract van 7 maart 1521 heeft het onder andere over de bouw van deze *"ghelrij"*⁹⁹. Andere constructies in de noordvleugel, die ook Dewez op zijn plattegrond toont, zijn door de contracten tussen 1521 en 1522 te dateren. Toch werd hiervan archeologisch zeer weinig teruggevonden. Er is in het contract van 1521 sprake dat *"meester Coenraert sal noch maken die nieuwe cartherije (naaikamer), ende die ander helft voor een baetstoeff (badkamer), ende sal te samen overwelft sijn met eenen ganck daer beneven, om op die nieuwe prijaeten (latrines) te gaen, ende sal oec maken die prijaeten over die Demer wes den steenwerck aengaet"*¹⁰⁰. Jammer genoeg werden er geen sporen van de latrines teruggevonden, noch van de bijhorende species in de blootgelegde noordelijke binnengracht.

Het verdere deel van de noordelijke vleugel bestond uit zusterzellen. De hoek van de eerste cel werd bij het archeologisch onderzoek aangesneden¹⁰¹. Ook een kleine bakstenen vloer werd hier vrijgelegd.

Langsheen de oostelijke pandgang bevonden zich de individuele zusterzellen, het thans zwaar vervallen gebouw. Dit gebouw in vakwerk is het oudste nog bewaarde gebouw in Herkenrode. Een contract van 22 oktober 1512 (het eerste waarin Conradt van Nurenbergh als bouwmeester voorkomt te Herkenrode) handelt over de bouw hiervan (*"Conraet sal doen off laeten maeken ende ghemackt leveren den romp van eynre huysinghe"*)¹⁰².

Het was helemaal niet gebruikelijk bij cisterciënzers dat de zusters afzonderlijke kamers kregen. Er is geweten dat op de verdieping van de oostelijke vleugel van het

⁹⁹ IMPE 1979: 178.

¹⁰⁰ IMPE 1979: 178.

¹⁰¹ Sleuf 13 bevond zich op de eigendom van de zusters van het Heilig Graf. De toestemming om hier op te graven wijst alleen maar op hun grote betrokkenheid bij de geschiedenis van Herkenrode.

¹⁰² IMPE 1979: 174.

kloosterpand (boven onder andere de kapittelzaal) zich een slaapzaal ("dormpter") bevond. De luxe die de koordames vanuit hun adellijke verleden gewoon waren, werd also weerspiegeld bij de bouw van het nieuwe klooster. In deze zone werd evenwel geen archeologisch onderzoek uitgevoerd.

4.3.3.1.13 Bedenkingen over het grachtensysteem

Op verschillende iconografische bronnen (Meysman, Dewez, Le Loup, ...) krijgen we een zicht op de waterhuishouding op de site. Water was essentieel voor de cisterciënzers, en er werd dan ook altijd gekozen voor een stichting aan een bron of beek.

Water was om verschillende redenen belangrijk: als drinkwater, als spoelwater voor de latrines, als afbakening van verschillende zones binnen het kloosterdomein, als aandrijving voor de molens, als bron van voedsel (visvangst), ... Voor al deze functies was het Demerwater zeer geschikt, behalve voor het drinkwater. Hilde Verboven stelt wel dat er water uit de Demer werd gehaald¹⁰³, maar dit was (iets achter een stad als Hasselt) te veel verontreinigd. De bevoorrading van drinkwater gebeurde vermoedelijk vanuit het brongebied iets ten zuiden van de abdij, dat door kwelwater werd gevoed¹⁰⁴. Volgens verschillende oude bewoners van de site, waren er ook ter plaatse enkele bronnen.

Foto 4.76: Zicht op de 16de eeuwse noordelijke binnengracht in sleuf 11 (Foto 05-KUHE-1677).

¹⁰³ VERBOVEN 2006: 24.

¹⁰⁴ HASKONING BELGIUM 2004: 18-19.

De iconografische bronnen worden enigszins tegengesproken door het archeologisch onderzoek. Vooral het verloop van de noordelijke binnengracht (zowel bij Meysman als Dewez) werd archeologisch niet bevestigd.

Er werden wel sporen van een noordelijke binnengracht vrijgelegd, maar deze werden na de middeleeuwen niet meer gebruikt. De ceramiek in de grachtprofielen in sleuven 12 en 14 leverde enkel 13de-15de eeuwse materiaal op. In sleuf 12 werd zelfs een afwatering gevonden die door de oude grachtbedding liep. In sleuf 11 en 13 werden wel sporen van 16de-18de eeuwse materiaal in de noordelijke gracht gevonden. De kanten van deze gracht waren afgezet met grote blokken blauwe hardsteen (Foto 4.76). Op de bodem van de gracht in sleuf 11 werd een 17de eeuwse tinnen lepel met Tudor-roos (Antwerpse productie) gevonden¹⁰⁵. Hoe valt dit te verklaren. Het eerste deel van de gracht is duidelijk 16de-18de eeuwse, het tweede deel 13de-15de eeuwse. Een tracéwijziging van het verdere verloop in de 16de eeuw kan uitgesloten worden. We vermoeden dat de 16de eeuwse gracht stroomopwaarts in verbinding stond met de Tuilterdemer, en slechts een doodlopende gracht was (tot aan de refter).

4.3.3.1.14 De brouwerij en andere structuren in de industriële zone

Bij het verbreden van de Tuilterdemer, kwamen in de grachtbedding de resten van een muur in blauwe hardsteen aan het licht. Deze sporen van de voormalige brouwerij konden niet verder onderzocht worden, maar bleven wel bewaard in de bedding van de Tuilterdemer (Foto 4.77).

Foto 4.77: Zicht op de zuidelijke muur, in blauwe hardsteen, van de brouwerij.

De bouw van dit gebouw kan gedateerd worden dankzij een contract van 19 september 1547, wanneer Lauwerys Ballen opdracht krijgt om "brouwerijen" te bouwen. Een deel van zijn loon werd betaald met "ses amen convents biers". Mon Impe stelt terecht de

¹⁰⁵ OOST 1983: 125.

vraag of dit betekent dat er al een oudere brouwerij bestond, of dat Ballen op zijn bier moest wachten tot de brouwerij operationeel was¹⁰⁶?

Hoewel dit oorspronkelijk de bedoeling was, werd er geen archeologisch onderzoek uitgevoerd op de industriële zone. Bij het verbinden van de Tuilterdemer met de Demer, werden de twee muren van een gekanaliseerde gracht vrijgelegd. Deze gracht was al duidelijk waarneembaar tijdens het geofysisch onderzoek. Deze muurresten, die momenteel niet te dateren zijn, konden niet nader onderzocht worden en werden (plaatselijk) machinaal verwijderd.

4.3.3.1.15 De westelijke kloostermuur

Bij omgevingswerken aan het vissershuisje werd een restant van de westelijke kloostermuur (Foto 4.78), onder andere bij Meysman en Dewez afgebeeld, aangetroffen. Deze muur liep vanaf de hoek van de tiendenschuur (die er toen nog niet stond), langs de plek waar in de 19de eeuw het visserhuisje werd aangebouwd, naar de bij Dewez en Le Loup zichtbare poort.

In de 16de eeuw, toen er van de huidige hoeve en tiendenschuur nog geen sprake was, zal deze muur hebben aangesloten aan de oudere, verdwenen abdijhoeve.

Foto 4.78: Spoor van de verdwenen westelijke kloostermuur (Foto 05-KUHE-1781).

* * *

¹⁰⁶ IMPE 1979: 183-185.

In de eerste helft van de 16de eeuw was er in Herkenrode een ongekende bouwactiviteit. De abdij herstelde zich van de tegenslagen op het einde van de 15de eeuw, en een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor de abdisen Gertrudis, Mechtildis en Aleidis de Lechy. Een bewaarde bundel met contracten uit de periode 1512-1550 laat ons toe een beeld te krijgen van de groei van de site. Het oudste gebouw zijn de zusterverblijven. Met het begin van de bouw van de nieuwe kloosterkerk, volgens ons te dateren tussen 1512 en 1519, werden de veranderingen pas echt duidelijk. De oude middeleeuwse abdijkerk werd verbreed en met wel 24m verlengd.

De verschillende gebouwen uit deze periode konden uitvoerig onderzocht worden tijdens de opgravingen. Het kloosterpand was nu wel een gesloten vierkant.

Vergelijking met de iconografische bronnen van de 17de en 18de eeuw leert dat deze redelijk correct zijn, al moet erop worden gewezen dat op zowel de kaarten van Meysman, de gravure van Le Loup en het opmetingsplan van Dewez gebouwen staan, die er in de 16de eeuw nog niet waren.

4.3.3.2 De tweede abdifase B: 17de eeuw

De gebouwen uit de vorige subfase bleven behouden. Onder abdis Anna Catharina de Lamboy werd er weer veel bijgebouwd. Doordat de meeste van deze gebouwen nog rechtstaan, zijn er uit deze fase weinig archeologische waarnemingen.

4.3.3.2.1 De kerk: zuidelijke galerij, kruiskoor, sacramentskapel en binneninrichting

Ten laatste in de 17de eeuw, en mogelijk nog in de 16de eeuw, werd tegen de zuidmuur van de abdijkerk een bakstenen galerij, te zien bij Dewez, gemetst. De galerij verstoort in alle geval de begraafplaats buiten de kerk niet (Foto 4.79).

Foto 4.79: Zicht op de westkant van de kerk en de zuidelijke galerij (Foto 05-KUHE-1171).

Tijdens de opgravingen werden een aantal T-vormige funderingsresten blootgelegd. Deze funderingen komen telkens overeen met de zuilen die Le Loup toont op zijn gravure. Omdat de constructie niet van die aard was, was een volledig doorlopende funderingsmuur niet nodig (Foto 4.80).

Tijdens een vijf dagen durende opgraving op het einde van januari 1986 werden in de sacramentskapel, gebouwd door abdis Anna Catharina de Lamboy in 1661, twee lege grafkelder aangetroffen¹⁰⁷. Hoewel het gebouw nu vaak als sacristie wordt aangeduid, is dit een foute benaming. Het vertrek was slechts via een smalle doorgang achter het hoogaltaar bereikbaar, en zal zeker niet als sacristie bruikbaar zijn geweest. Waarschijnlijk is dat het gebouw werd opgetrokken als een soort van kluis waarin het Heilig Sacrament van Mirakel gedurende het jaar bewaard kon worden.

¹⁰⁷ DE DIJN 1986: 29-31.

Foto 4.80: Zicht op de zuidelijke galerij (Foto 05-KUHE-1178).

De hierboven besproken galerij, toegankelijk via de galerij langs het herenhuis (zie vorige subfase), liep in het oosten uit tegen het kruiskoor. Dit kruiskoor, eveneens opgetrokken in baksteen, werd vermoedelijk op het einde van de 17de eeuw tegen de abdijkerk aangebouwd (Foto 4.81). Hiervoor moest een deel van de kloostermuur tussen de kerk en de hoek van de paardenstallen wijken.

Wij plaatsen de bouw hiervan gelijktijdig of iets eerder dan de opdracht in 1675 van abdis Anna Catharina de Lamboy aan de Luikse beeldhouwer Jean Del Cour¹⁰⁸ voor het ontwerpen van een nieuw hoofdaltaar, en het beëindigen van de bouw van het hoofdaltaar onder abdis Claudia de Merode.

Zoals het poortgebouw in de 16de eeuw gezien moet worden in het kader van de verering van het Heilig Sacrament van Mirakel, moet ook de bouw van het nieuwe hoofdaltaar, de sacramentskapel en het kruiskoor, gezien worden als een hernieuwde impuls voor deze verering. Het voorkomen van een bedevaartsrelik in een cisterciënzerkerk is eerder uitzonderlijk¹⁰⁹, en de architectuur werd daaraan aangepast. In die zin interpreteren we de architectuur van Herkenrode als volgt. Het poortgebouw bleef een belangrijke baken en richtpunt in het landschap. Eénmaal binnen in de abdij leidden twee galerijen (die langs het herenhuis en die langs de kerk) in de richting van het kruiskoor. Hier konden de bezoekers op hoogdagen, afgescheiden van het kloostergebeuren, een blik werpen op het Heilig Sacrament van Mirakel dat op gezette

¹⁰⁸ Del Court is terecht trots op zijn meesterwerk en laat zich onder andere afbeelden met de ontwerptekeningen in de hand (VAN DER EYCKEN 2002: 118).

¹⁰⁹ Architecturaal gezien zijn er wel meer elementen in Herkenrode die als uitzonderlijk bestempeld kunnen worden, onder andere ook de individuele zusterverblijven en het poortgebouw.

tijdstippen uit haar bewaarplaats, de sacramentskapel, werd gehaald en tentoon gesteld in het hoofdaltaar van het hoogkoor.

Foto 4.81: Het kruiskoor bij de opgraving (Foto 05-KUHE-0428).

Over de binneninrichting van de abdijkerk valt ook het één en ander af te leiden. Vooreerst werd vlak voor de sacramentskapel het bakstenen fundament van het hoofdaltaar blootgelegd. Enkel het centrale deel van dit hoofdaltaar werd zwaar gefundeerd, wat te verklaren is door de immense bovenbouw die moest getorst worden (Foto 4.82).

Ter hoogte van de aansluiting van het kruiskoor, werden vier vierkante bakstenen basissen gevonden. Deze hebben ongetwijfeld het doksaal geschraagd dat het hoogkoor afsloot van het koorgedeelte van de koordames. Vlak ervoor werd een lege grafkelder aangetroffen. Mogelijk stond hier één van de grafmonumenten die momenteel in de Onze-Lieve-Vrouw basiliek te Hasselt staan.

De rijkdom die de kerk uitstraalt komt al lang niet meer overeen met de eenvoud en strengheid die verlangd werd van cisterciënzerkerken. Megan Cassidy-Welch omschrijft deze wens als volgt: "Closely related to the traditional focus on simplicity and austerity is the understanding that Cistercian oratories were intended to be places in which the eyes could not be distracted from the practice of devotion."¹¹⁰

Een laatste belangrijke opmerking over de hoogte van de kerk kan hier nog gemaakt worden. Het bewaarde altaar, besteld in 1675, was 10m breed en de ongeveer 13m hoog. De minimale hoogte van de kroonlijst van de abdijkerk van Herkenrode moet dus 13m geweest zijn.

Uiteraard moet dan de eigenlijke dakconstructie nog komen. De totale hoogte van de daknok van de abdijkerk zal dus zeker in de buurt van de 20m hoogte komen. Hiermee torent het gebouw boven alle andere gebouwen uit. De hiërarchie in de gebouwen heeft dit ook altijd zo vereist.

¹¹⁰ CASSIDY-WELCH 2001: 94.

Foto 4.82: De resten van het bakstenen altaarfundament (Foto 05-KUHE-0470).

4.3.3.2 Het hoevecomplex

De bouw van het hoevecomplex gebeurt in 1669 onder het abbataat van Anna Catharina de Lamboy. De gebouwen, in U-vorm, werden geflankeerd door twee barokke hoektorens. De toren op de noordwestelijk hoek stortte in de loop van de 19de eeuw in.

Doordat de fundering van het gebouw niet gebeurde tot op de stabielere zandlagen (zoals bij de meeste 16de eeuwse gebouwen wel waar te nemen was), was deze hoek heel fragiel. Tijdens het onderzoek werden de baksteenfunderingen van deze verdwenen vierkante toren volledig blootgelegd (Foto 4.83). Een donkere rechthoekige verkleuring in het centrum van de kamer, wijst mogelijk op een stutbalk die de bovenliggende vloer moest ondersteunen.

Op de begraving van twee schapen of geiten na, werden hier geen verder vondsten gedaan.

Bij de uitbraak van de vloeren in het noordelijk gedeelte van de westelijke hoevevleugel, kwam vlak langs de muur van de (later ingepaste) pachterswoning een parallelle bakstenen muur aan het licht. Deze muur kon nog niet onderzocht worden, en de functie of betekenis ontgaat ons volledig.

Foto 4.83: De opgegraven resten van de verdwenen hoektoren van het hoevecomplex (Foto 04-KUHE-0384).

4.3.3.2.3 De westelijke vleugel van het abdissenkwartier¹¹¹

Bij graafwerken voor de bouw van een nieuwe kapel van de zusters van het Heilig Graf, werden resten teruggevonden van de verdwenen westelijke vleugel van het oude abdissenkwartier. Op het opmetingsplan van Dewez is te zien dat dit abdissenkwartier bestond uit een vierkante structuur rond een binnenplein. De bakstenen muren van deze vleugel werden opgetekend. Duidelijk herkenbaar zijn de galerij en twee rechthoekige fundamente die de door Dewez getekende kamers dragen. Ook het begin van de galerij tussen het abdissenkwartier en de tweede kloostergang werd vrijgelegd.

* * *

Zeker het einde van de 17de eeuw stond in het teken van een revival in de verering van het Heilig Sacrament van Mirakel. Een groot deel van de bouwactiviteit uit deze periode is hierop afgestemd. De bouw van de sacramentskapel, het nieuwe hoogaltaar, de galerij ten zuiden van de kerk en het kruiskoor zijn hiervan de getuigen, bedoeld om de pelgrimsstroom in een goede baan te leiden. De monumentaliteit van vooral het altaar moet het prestige van de pelgrimage enkel verhoogd hebben. Ook de andere bouwactiviteiten tonen het indrukwekkende beeld dat de abdij van zichzelf wou geven. De infirmerie is een architecturaal staaltje van meesterschap, en de tiendenschuur met de abdijs hoeve tonen op monumentale wijze aan waar de abdij haar inkomsten vandaan haalde.

¹¹¹ DE DIJN 1986: 31-33, 85-86.

4.3.3.3 De tweede abdijfase C: 18de eeuw

Uit deze subfase zijn ook zeer weinig sporen archeologisch waar te nemen. Het was vooral een periode van veel bouwplannen. Vele van die plannen werden echter nooit uitgevoerd. Wel werd het uitzicht van de abdij verder verfraaid, maar hiervan zijn de getuigen vooral in het imposante kunstpatrimonium te zien.

4.3.3.3.1 De portierswoning

In dit 18de eeuwse gebouw werden bij de restauratiewerken in de kelder twee boven elkaar liggende bakstenen vloeren aangetroffen (Foto 4.84). De intekening hiervan gebeurde in november 2004. Vondsten werden hier echter niet gedaan.

Foto 4.84: Bakstenen vloer in de kelders van de portierswoning (Foto 04-KUHE-1541).

4.3.3.3.2 De 'doods kelder'

Tegen de kloostermuur, gesitueerd tussen de hoek van de paardenstallen en de hoek van het kruiskoor, werd vermoedelijk in de 18de eeuw een gammelle bakstenen constructie aangebouwd (Foto 4.85). Eens deze constructie, opgegraven in sleuf 1, klaar was, werd de oude kloostermuur tot de laatste steen afgebroken. Een bijna 8 m lange en 2 m brede constructie werd tegen de omheiningsmuur blootgelegd. Op een tekening uit 1812 van Claes staat hier een gebouwtje dat *doods kelder* wordt genoemd. De binnenindeling kan dit bevestigen; om de 70 cm is een klein 30 cm dik muurtje opgetrokken, ideaal voor een grafkist, en ertussen werd ook menselijk bot aangetroffen, weliswaar niet in situ.

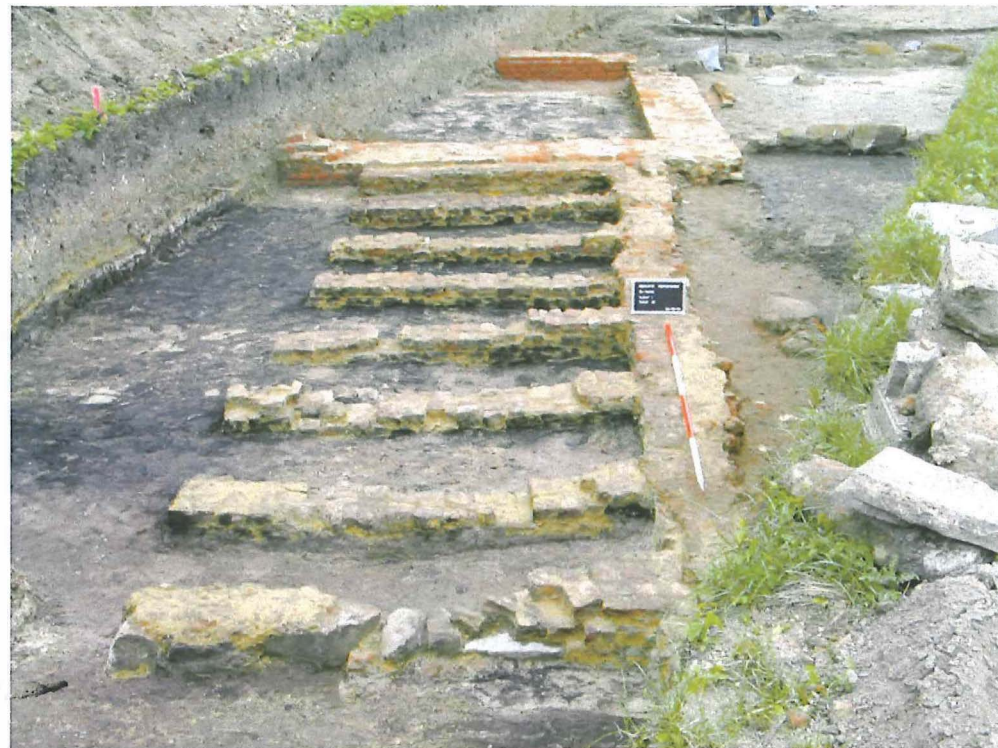

Foto 4.85: De 'doods kelder' en de uitgebroken kloostermuur (Foto 04-KUHE-0197).

4.3.3.3.3 De kerk

Uit deze laatste subfase zijn enkel in het westelijke deel van de kerk sporen teruggevonden. Dewez toont een opening in de westelijke kerkmuur. Via een klein portaal, aan beide zijden geflakeerd door kleine vertrekken met een trap, werd toegang tot de kerk bekomen.

De beide trappen hebben vermoedelijk naar het monumentale orgel uit 1747 en de dakconstructie geleid. In deze zone werden twee constructies gevonden die bestonden uit een basis in grote gezaagde mergelblokken (70 x 32 x 40 cm) met een bakstenen bovenbouw (Foto 4.86).

Bij nader onderzoek van deze blokken werd vastgesteld dat op zes hiervan in totaal zeven tekeningen ingekrast waren. Er werden twee afbeeldingen van windmolens (Foto 4.87) en twee van kerken (op dezelfde blok) (Foto 4.88) aangetroffen. Op een vierde en vijfde blok waren een cirkel gekrast en de zesde blok was bekrast. Verder stillistisch onderzoek op deze blokken moet een uitsluitsel geven over de datering van de tekeningen. Ook moet verder onderzoek uitwijzen of de afbeeldingen ter plaatse dan wel in de mergelgroeven werden aangebracht. De eventuele identificatie van de afgebeelde gebouwen kan hierbij helpen.

Foto 4.86: De mergelconstructie in het westen van de kerk (Foto 05-KUHE-1489).

Foto 4.87: Mergelblok met ingekraste windmolen (Foto 05-KUHE-1499).

Foto 4.88: Mergelblok met ingekraste kerk (Foto 05-KUHE-1505).

Op een tekening van Claes uit 1812 is er een muur te zien tussen de kerk en het kruiskoor, dat knapenkoor wordt genoemd en in een acte van goede nabuurschap (7/5/1812) tussen Claes en de Libboton is hiervan eveneens sprake¹¹². De benaming knapenkoor kan erop wijzen dat, op het einde van de 18de eeuw, de zusters hun school ook openstelden voor jongens. Hiermee zullen ze gehoopt hebben

¹¹² Met dank aan Marc Willems voor het verstrekken van deze informatie, evenals voor de interpretatie van de oude kadasterplannen.

een sluiting van hun klooster te voorkomen ten tijde van de Franse Revolutie. Uiteindelijk bleek dit ijdele hoop te zijn.

* * *

De 18de eeuw is de eeuw van de plannen. Veel ervan wordt niet verwezenlijkt. Toch krijgt de abdij een nieuw uitzicht. De verschillende abdissen proberen hun abdij aan te passen aan de wensen en stijlen van hun tijd. Archeologisch is hiervan uiteraard weinig terug te vinden. Toch bewijzen de vele kunstwerken, nu verspreid over de weide omgeving van Hasselt, de ongelofelijke rijkdom van de abdij¹¹³.

Moons geeft cijfers voor het einde van de 18de eeuw, die de rijkdom van Herkenrode illustreren. Voor het jaar 1791 komt hij qua inkomsten¹¹⁴ uit op een totaalbedrag van 96.386 gulden. Hierbij is nog niet de waarde van de roerende en onroerende voorwerpen geteld.

¹¹³ VAN DER EYCKEN 2002: 110-127.

¹¹⁴ MOONS 2001: 141-143.

Inkomsten als volgt: 736 gulden huur van huizen, 15.280 gulden pachten van landbouwbedrijven, 21.390 gulden pachten van grondpercelen, 1.000 gulden renten en cijzen, 2.500 gulden erfpachten, 1.104 gulden interesten van kapitalen, 39.900 gulden tienden, 14.476 gulden andere inkomsten.

4.3.4. Vervalfase

Na de Franse Revolutie ging het snel bergaf met de abdij. Verschillende gebouwen (onder andere bijna de volledige religieuze kern) verdwenen onder de grond. Het verval van de gebouwen wordt hier niet beschreven, andere auteurs hebben dit al voldoende gedaan.

Van de gebouwen die in de vroege 19de eeuw werden opgetrokken om de arbeiders te huisvesten, is er één heel vaag aangetroffen in sleuf 2. Hier werden twee lange parallelle grondsporen aangetroffen die afkomstig waren van het gebouw dat tussen de noordwestelijke hoek van de paardenstallen en de kerk was opgetrokken. Archeologische vondsten konden hieraan, behalve dan het skelet van een paard (Foto 4.89), niet gekoppeld worden.

Foto 4.89: Skelet van een paard in sleuf 2 (Foto 04-KUHE-1041).

Enkele kalkputten werden in sleuven 3 en 4 aangetroffen. Vermoedelijk zijn dit restanten van een eerdere restauratie van het poortgebouw.

In de zone voor de paardenstallen werd ook een beerput uit de tweede helft van de 20ste eeuw aangetroffen (Foto 4.90). Om hygiënische redenen werd deze put echter niet onderzocht.

Foto 4.90: Beerput uit de tweede helft van de 20ste eeuw (Foto 05-KUHE-0632).

In de put werden wel een heel aantal jeneverflessen en lokaal geproduceerd aardewerk aangetroffen. Tussen de voorwerpen die ingezameld werden, zat een ceramieken bierpint, met op de onderkant een gestilleerde afbeelding van het poortgebouw en de datum 1983.

* * *

Deze periode werd maar kort besproken, en dan nog enkel daar waar resten werden aangetroffen. Andere auteurs geven betere overzicht van deze afbraak- en vervalperiode.

5. Algemeen besluit

De opgravingen van de verdwenen abdijsite Herkenrode hebben veel nieuwe elementen aan het licht gebracht (Figuur 5.1). Zeker voor de pre- of vroege abdijfase en de eerste abdijfase, zijn deze gegevens een grote aanvulling en ook verandering van de gekende geschiedenis.

Vooreerst werden de resten van een oude watermolen (minstens 2de helft 12de eeuw), in leen geven door de graaf van Loon aan een zekere Tegnion, opgegraven. Toen de graaf zijn eigendom wilde verkopen aan broeder Hendrik, werd Tegnion bijna verplicht zich hierin te schikken, en zijn molen te verlaten. De onmiddellijke aanwezigheid van water en drijfkracht op de site, maakte de plaats zeer aantrekkelijk.

Vervolgens nemen enkele broeders, onder impuls van broeder Hendrik, hun intrek in het molengebouw. In Bussels verhaal is de identificatie van het leengoed als het Aldenhof verkeerdelijk, en moet dit slaan op het molengebouw. De 'kolonisatie' van Herkenrode zou dus niet vanuit het Aldenhof gebeuren, maar vanop de site zelf!

Nadat de watermolen definitief buiten werking wordt gesteld (late 12de eeuw), breidt de abdij verder uit. Sporen van een noordelijke en oostelijke vleugel werden onderzocht. De ligging van de kerk kon uiteindelijk ook vastgesteld worden.

De datering van de abdijkerk kon bijgesteld worden. Er wordt uitgegaan van een bouw tussen 1317 (binnenbrengen van het Heilig Sacrament van Mirakel) en 1323 (dood van graaf Arnold V die omwille van de nog niet ver genoeg gevorderde staat van de werken in Averbode begraven moest worden). Hoewel van een nog oudere kerk geen sporen werden teruggevonden, durven we aannemen dat er zich op dezelfde lokatie al vanaf de einde van 12de eeuw een kerk of kapel bevond.

De problemen rond de datering van deze kerk, leidden ons naar het eigenlijke concept van de kerk. Het was heel duidelijk dat de Loonse graven de abdij vooral concipieerden voor hun eigen roem en prestige. Zoals op meer plaatsen het geval was, is er sprake van een architectuur voor cisterciënzers. Het grondplan van de abdij voldoet niet aan wat algemeen genomen het traditioneel plan van een cisterciënzerabdij wordt genoemd.

Niet zozeer de wens voor een nieuwe stichting te doen in een onontgonnen streek bracht broeder Hendrik naar Herkenrode. Voor het prestige van de graaf van Loon was het belangrijk dat hij een abdij van een goed aangeschreven orde in de onmiddellijke omgeving van zijn verblijfplaats, het prinsenhof, had.

Toch mag het belang van Herkenrode voor de graven van Loon niet overdreven worden. Andersom waren de graven van Loon wel heel belangrijk voor Herkenrode. In 1532 wordt de legendarische schenking van de graaf van Loon beschreven op een grafmonument in de nieuwe abdijkerk. De zusters gebruikten toen de graven van Loon om hun eigen prestige te verstevigen.

In de eerste helft van de 16de eeuw was er in Herkenrode een ongekende bouwactiviteit. De abdij herstelde zich van de tegenslagen op het einde van de 15de eeuw, en een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor de abdisen Gertrudis, Mechtildis en Aleidis de Lechy. Een bewaarde bundel met contracten uit de periode 1512-1550 laat ons toe een beeld te krijgen van de groei van de site.

Het oudste nog bestaande gebouw uit deze periode zijn de zusterverblijven. Met het begin van de bouw van de nieuwe kloosterkerk, volgens ons te dateren tussen 1512 en 1519, werden de veranderingen pas echt duidelijk. De oude middeleeuwse abdijkerk werd verbreed en met wel 24m verlengd.

De verschillende gebouwen uit deze periode konden uitvoerig onderzocht worden tijdens de opgravingen. Het kloosterpand was nu wel een gesloten vierkant.

Vergelijking met de iconografische bronnen van de 17de en 18de eeuw leert dat deze redelijk correct zijn, al moet erop worden gewezen dat op zowel de kaarten van Meysman, de gravure van Le Loup en het opmetingsplan van Dewez gebouwen staan, die er in de 16de eeuw nog niet waren.

Het einde van de 17de eeuw stond in het teken van een revival in de verering van het Heilig Sacrament van Mirakel. Een groot deel van de bouwactiviteit uit deze periode is hierop afgestemd. De bouw van de sacramentskapel, het nieuwe hoogaltaar, de galerij ten zuiden van de kerk en het kruiskoor zijn hiervan de getuigen, bedoeld om de pelgrimsstroom in een goede baan te leiden. De monumentaliteit van vooral het altaar moet het prestige van de pelgrimage enkel verhoogd hebben.

Ook de andere bouwactiviteiten tonen het indrukwekkende beeld dat de abdij van zichzelf wou geven. De infirmerie is een architecturaal staaltje van meesterschap, en de tiendenschuur met de abdijskoeve tonen op monumentale wijze aan waar de abdij haar inkomsten vandaan haalde.

De 18de eeuw is de eeuw van de plannen. Veel ervan wordt niet verwezenlijkt. Toch krijgt de abdij een nieuw uitzicht. De verschillende abdisen proberen hun abdij aan te passen aan de wensen en stijlen van hun tijd. Archeologisch is hiervan uiteraard weinig terug te vinden. Toch bewijzen de vele kunstwerken, nu verspreid over de weide omgeving van Hasselt, de ongelofelijke rijkdom van de abdij.

Moons geeft cijfers voor het einde van de 18de eeuw, die de rijkdom van Herkenrode illustreren. Voor het jaar 1791 komt hij qua inkomsten uit op een totaalbedrag van 96.386 gulden. Hierbij is nog niet de waarde van de roerende en onroerende voorwerpen geteld.

* * *

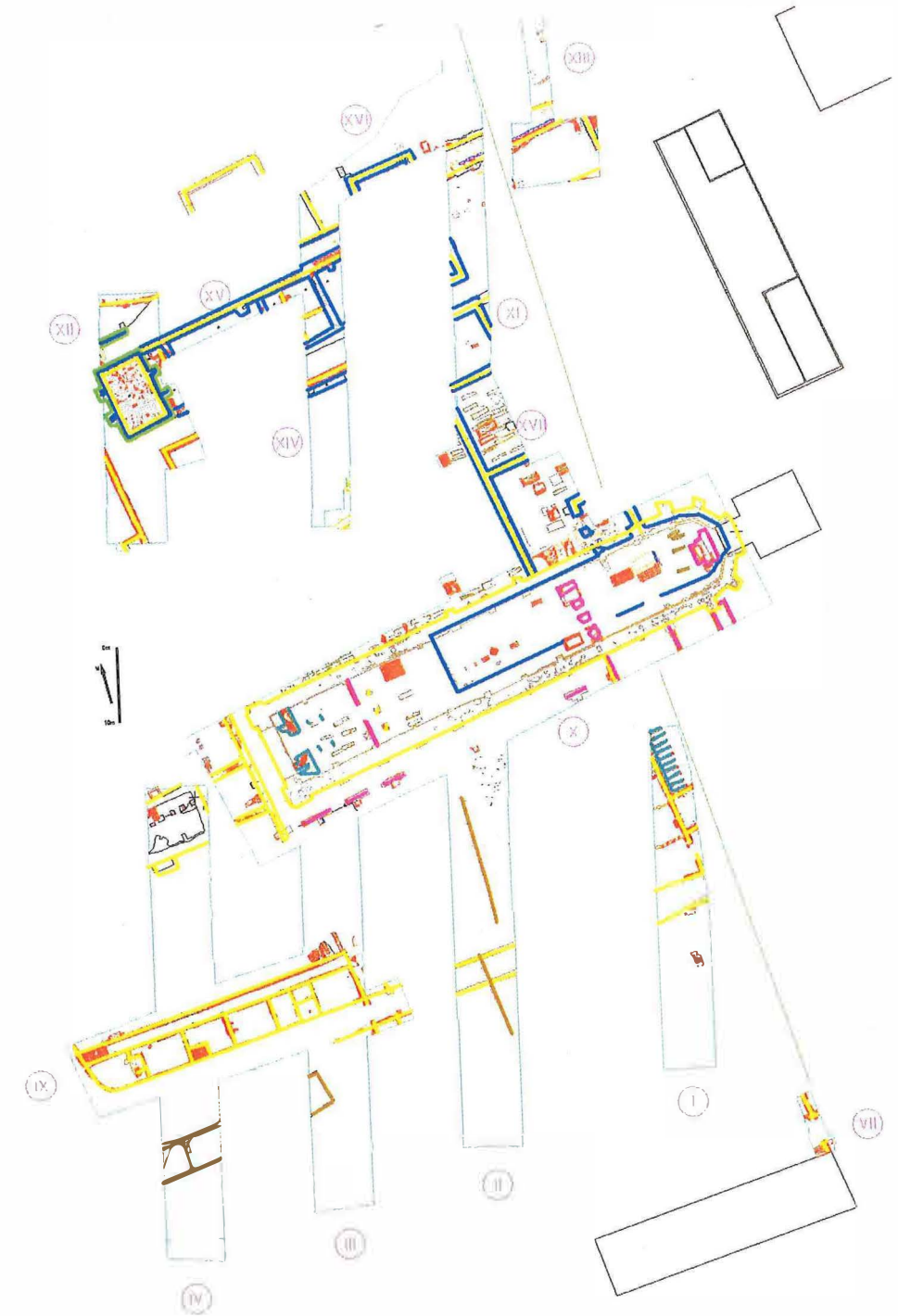
Het verdient aanbeveling verder onderzoek uit te voeren op verschillende van de gevonden contexten. Zo kunnen de studie van de ceramiekcontext buiten de refter en het onderzoek van het consumptieafval in de gracht, een beter zicht geven op de leefgewoonten in het middeleeuwse klooster geven. En de ceramiek uit de noordelijke en zuidelijke binnengrachten kunnen helpen de problematiek van de grachten verder op te lossen. Ook zullen alle opgegraven munten gereinigd en geïdentificeerd moeten worden. Hiermee kunnen nog preciezere dateringen bekomen worden.

Verder historisch onderzoek met een gedurfde kijk op het bronnenmateriaal kan nog steeds voor een aanvulling van het verhaal zorgen.

Dit werk is daarom geen eindpunt, maar een beginpunt om nog meer te verklaren. Geleidelijk aan vallen ook de kleinere puzzelstukken zo op hun plaats, en het zijn juist die kleine details die grote verhalen vertellen.

* * *

Tot slot dient nogmaals opgemerkt te worden dat verder onderzoek en nieuwe elementen het hier gebrachte verhaal (grondig) kunnen wijzigen. De nodige voorzichtigheid bij het gebruiken van de voorgestelde onderzoeksresultaten is dan ook gewenst.

Figuur 5.1: Schematische voorstelling van de verschillende fasen:
 Pre- of vroege abdijfase (midden 12de eeuw): groen
 Eerste abdijfase (113de-15de eeuw): blauw
 Tweede abdijfase A (16de eeuw): geel
 Tweede abdijfase B (17de eeuw): paars
 Tweede abdijfase (18de eeuw): appelblauw
 Vervalfase (19de-20ste eeuw): bruin

Bibliografie

Naar een aantal van deze werken wordt in de tekst niet expliciet verwezen. Toch hebben ze onrechtstreeks bijgedragen aan dit verhaal, want ze hebben mijn ideeën mee bepaald en ondersteund.

Er zijn ook geen verwijzingen naar de oorkondes en contracten uit de tekst. De transcripties hiervoor komen hoofdzakelijk van bij IMPE 1979 en REUSENS 1879.

Alle foto's in dit werk zijn gemaakt door Maarten Smeets, tenzij anders vermeld.

ASTON M. 2000: *Monasteries in the Landscape*, Stroud.

Baerten J. 1969: *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw). Ontstaan-politiek-instellingen*, Assen.

BARTELS M. 1999: *Steden in Scherven 1*, Amersfoort.

BARTELS M. 1999: *Steden in Scherven 2*, Amersfoort.

BORREMANS R. & WARGINAIRE R. 1966: *La ceramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*, Rotterdam.

BOULEZ V., DE FAYS R., DOYEN B. & DUBUISSON M. (EDS.) 2004: *Les chemins de l'eau. Les réseaux hydrauliques des abbayes cisterciennes du nord de la France et de Wallonie*, Stavelot.

BOULEZ V., LEMEUNIER A. & MONTULET-HENNEAU M.-E. 2004: *La Paix Dieu 1244-2004. 760 and d'Histoire et d'histoires. Du chant des cisterciennes au rythme des outils*, Stavelot.

BRUIJN A. 1962-1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südl limburg, in: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkunde en Bodemonderzoek* 12-13, 357-459.

Bussels M. 1946: Over het ontstaan der abdij van Herkenrode, in: *Het Oude Land van Loon* 1, 20-26.

CALUWAERTS G. 2002: *Herkenrode zoals het is, Herkenrode zoals het was*, Hasselt.

CALUWAERTS G., BERX J., REYMER M. & ILSSEN M. 2004: *200 jaar leven, wonen en werken op Herkenrode*, Lier.

CASSIDY-WELCH M. 2001: Monastic Spaces and their Meanings: Thirteenth-Century English Cistercian Monasteries, in: *Medieval Church Studies* 1, Turnhout.

COOMANS T. 2004: The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries, in: *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 103, 62-90.

COSSE A. 2003: Contribution à l'étude du système de la porterie dans les abbayes cisterciennes, in: ASSOCIATION POUR LA PROMOTION TOURISTIQUE ET CULTURELLE DE VILLERS-LA-VILLE 2003: *Villers, revue trimestrielle de l'Abbaye* 28, 20-28.

DESPRIET P. 1993: De Kortrijkse Groeningeabdij. Een archeologische en historische studie, in: *Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen* 28, Kortrijk.

DARIS 1874: *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège* 4, Luik.

DE DIJN C.G. 1986: Herkenrode. Oord van Herbronning, in: *Kunst en Oudheden in Limburg* 30, Borgloon.

DE FAYS R. 1996: Les aménagements hydrauliques de l'abbaye de Villers, in: ASSOCIATION POUR LA PROMOTION TOURISTIQUE ET CULTURELLE DE VILLERS-LA-VILLE 1996: *Villers, une abbaye revisitée. Actes du colloque 10-12 avril 1996*, Villers-la-Ville, 37-66.

DEMOULIN C. 1980: *Aulne et son domaine*, Charleroi.

DREESEN R., DUSAR M. & DOPERÉ F. 2003: *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten. Geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Houthalen-Helchteren.

DUCO D.H. 2003: *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam.

GAIMSTER D. 1997: *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*, Cambridge.

GILCHRIST R. 1997: *Gender and Material Culture. The Archaeology of Religious Women*, Londen.

GOOLE F. & POTARGENT P. 1965: *Graf- en gedenkschriften uit de Provincie Limburg* 1, Hasselt.

GOUDRIAAN K. 2003: Aan tafel bij de broeders en zusters van het gemene leven, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29, 435-454.

HÄHNEL E. 1987: Siegburger Steinzeug. Bestandkatalog Band 1, *Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseums für Volkskunde in Kommern* 31, Keulen.

HÄHNEL E. 1992: Siegburger Steinzeug. Bestandkatalog Band 2, *Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseums für Volkskunde in Kommern* 38, Keulen.

HASKONING BELGIUM (ED.) 2004: Pinnekenswijer, Herkenrode en Ziepbeek, in: *Aminal-dossier nr. 15: Ecohydrologische studies*, Hasselt.

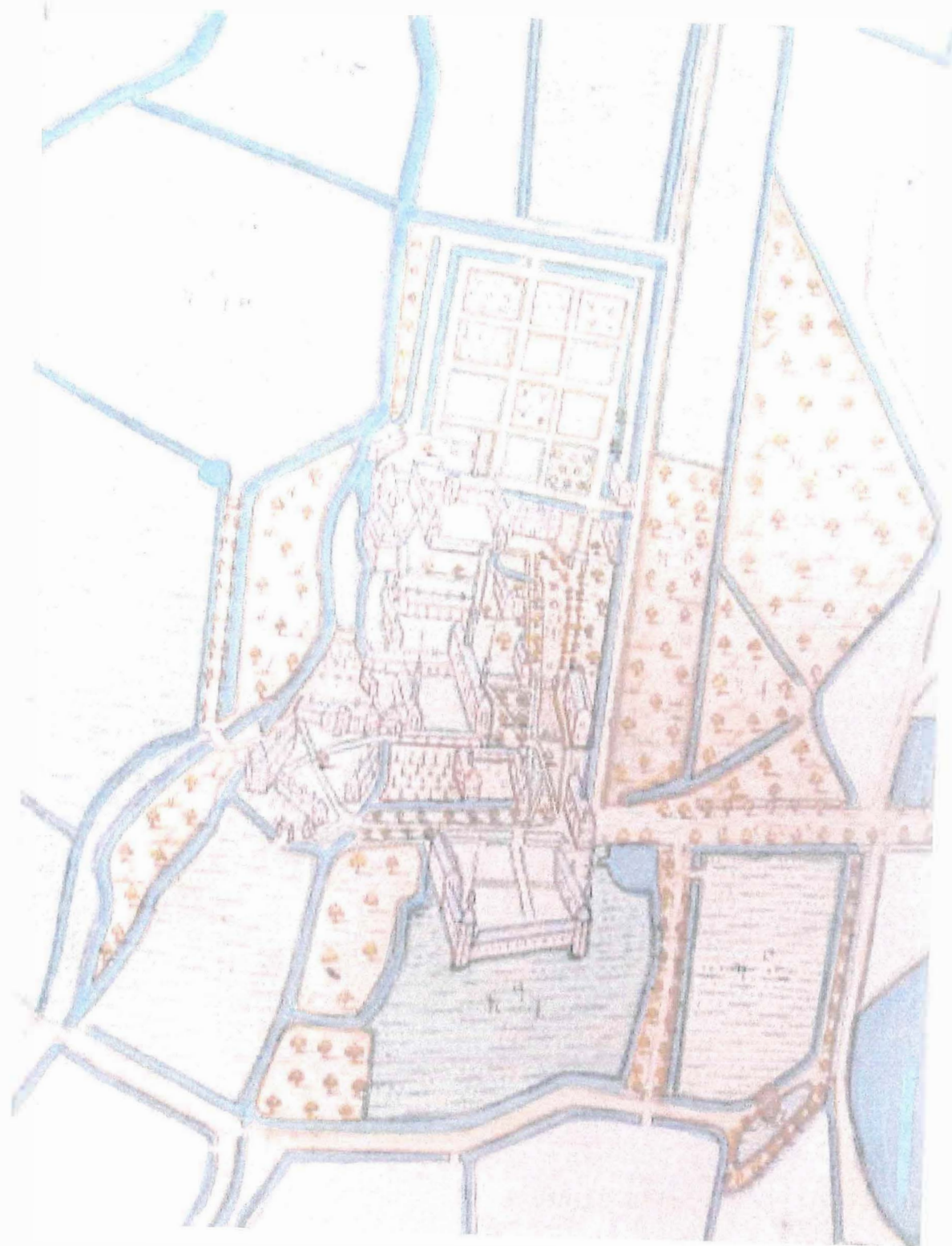
IMPE M. 1979: De gebouwen van de Herkenrode-abdij, in: *Het Oude Land van Loon* 34, 157-228.

LAWRENCE C.H. 2004: *Kloosterleven in de middeleeuwen. In West-Europa en de Lage Landen*, Amsterdam.

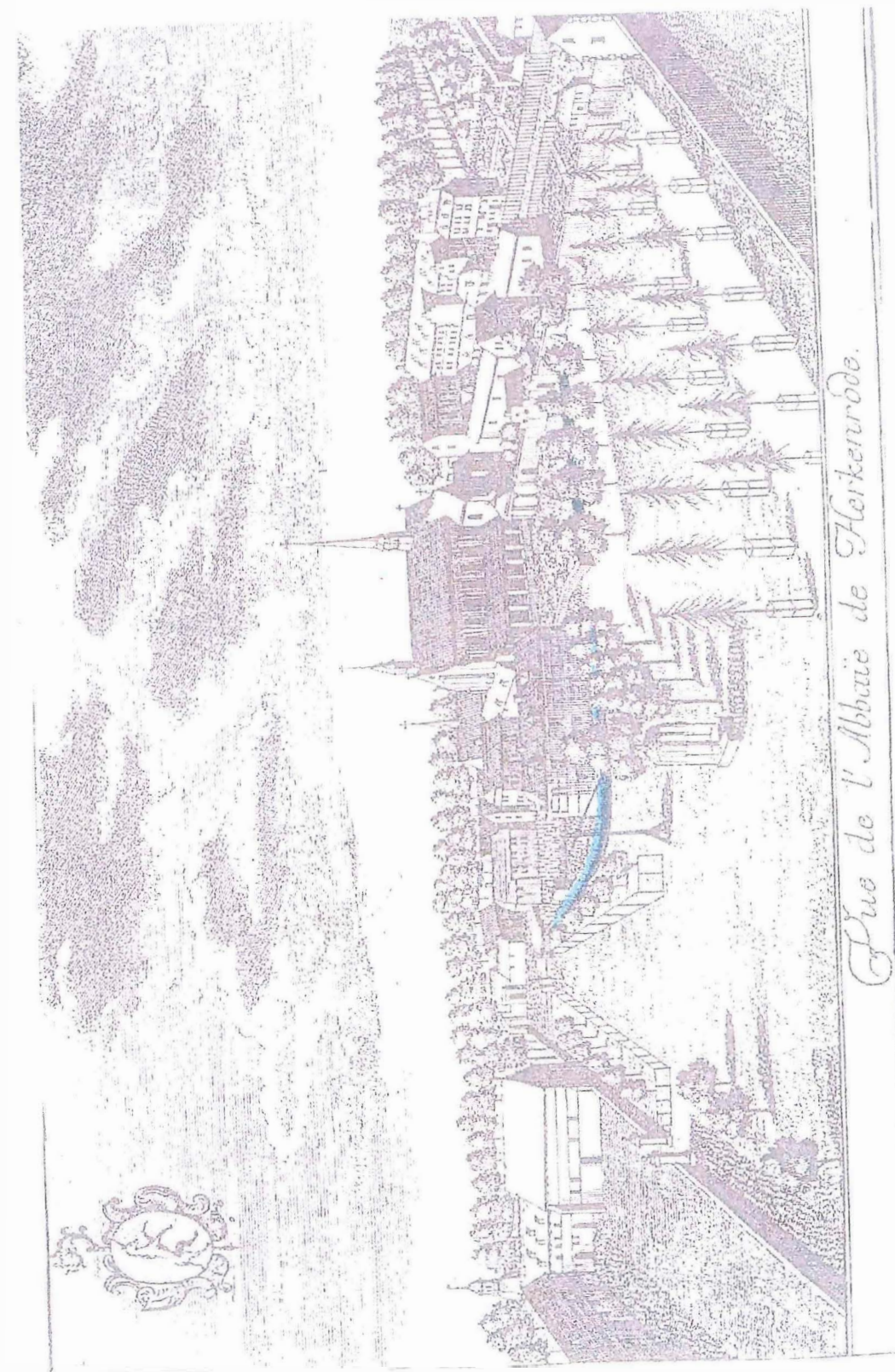
LEKAI L.J. 1980: *De orde van Citeaux, Achel*.

- LYNA J. 1956: *Het graafschap Loon. Politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis*, Beringen.
- MOONS J. 1997-2000: De Herkenrodeabdij en haar domein op het einde van het Ancien Régime, *Limburg-Het Oude Land van Loon* 76, 1997, 269-286 & 349-383; 77, 1998, 149-192; 79, 2000, 133-192.
- MOONS J. 2001: *De Herkenrodeabdij en haar domein op het einde van het Ancien Régime*, Hasselt.
- OOST T. 1983: *Van nederzetting tot metropool. Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad*, Antwerpen.
- OSTKAMP S. 2004: Tortelduiven en vlammende harten. Huwelijksymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar, in: BITTER P. E.A.: *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*, 112-155.
- PIETERAERENS M., ROBIJNS L. & VAN BOCKSTAELE G. 1999: *Van Beaupré tot Zwijveke: Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Gent.
- REUSENS E. 1879: Documents relatifs à l'abbaye de Herckenrode, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 16, 221-313.
- SMEETS M. 2004: Waar eens een machtige abdij stond, in: *Erfwoord* 36, 4-6.
- SMEETS M. 2005a: Een dame ontwaakt. Het archeologisch onderzoek in het cisterciënzerinnenklooster van Herkenrode in 2004, in: VAN ROYEN H. (ED.) 2005: *Novi Monasterii* 4, 57-75.
- SMEETS M. 2005b: De opgravingen van Herkenrode. Archeologische vondsten in hun context bekeken, in: *Kunst en Erfgoed in de kijker* 1, Hasselt.
- SMEETS M. 2006: Waar eens een machtige abdij stond, in: *Erfwoord* 40, 24-27.
- SMEETS M. & VAN IMPE L. 2005: Herkenrode, abdij onder de zoden, in: HENDERICKX L. & REGNARD M. (EDS.) 2005: *Archaeologia Mediaevalis* 28, p. 35-38.
- SMEETS M. & VAN ROYEN H. 2005: Moleniconografie te Herkenrode, in: VAN ROYEN H. (ED.) 2005: *Novi Monasterii* 4, 39-41.
- STRUTT K. 2003: *Herkenrode Geophysical Survey Report*, SREP 4/2003, Southampton.
- VAN DER EYCKEN M. (ED.) 2002: *Herkenrode 'abdij en levend monument'*, Deurne.
- VAN HEES C. 2002: *Baardmannen en puntneuzen. Vorm, gebruik en betekenis van gezichtskruiken 1500-1700*, Zwolle.
- VANHOUDT H. 1996: *Atlas der munten van België. Van de Kelten tot Heden*, Herent.
- VAN MOOLENBROEK J. 2003: Een monastiek eetregime in de twaalfde en dertiende eeuw. De voorschriften van de cisterciënzer orde en de exempels van Conradus van Eberbach en Caesarius van Heisterbach, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29, 413-434.

- VERBOVEN H. 2006: *De hoorn des overvloeds. Over landschappen en landgebruik op het abdijsdomein van Herkenrode*, z.p.
- VERHAEGHE F. 1989: La céramique très décorée du Bas Moyen Age en Flandre, in: BLIECK G. (ED.) *Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais. Actes du colloque de Lille (26-27 mars 1988)*, Saint-Josse-sur-Mer.
- VRIENDEN VAN HET STADSMUSEUM VZW 1982: *Herkenrode 800 jaar*, Hasselt.
- WOUTERS W. & SMEETS M. 2003a: De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Tielt-Winge (VI.-Br.), in: LALEMAN M.C. & VERMEIREN G. (EDS.) 2003, *Archaeologia Mediaevalis* 26, 80.
- WOUTERS W. & SMEETS M. 2003b: De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Aarschot (VI.-Br.), in: LALEMAN M.C. & VERMEIREN G. (EDS.) 2003, *Archaeologia Mediaevalis* 26, 81.

Plaat I: Uittreksel uit het kaartboek van Meysman.

Plaat II: Gravure van Remacle Le Loup.